

НАРИС ІСТОРІЇ КОЛОНІЗАЦІЇ СІВЕРСЬКОЇ ЗЕМЛІ ДО ПОЧАТКУ XVI ВІКУ.

За стародавніх часів ¹⁾ на землях північної частини Лівобережної України жило слов'янське плем'я Сівера або Сіверяни. Літописець так визначає територію цих Сіверян: „друзии, каже він, сѣдоша по Деснѣ, и по Семи, и по Сулѣ и нарекошася Сѣверь“ (Лавр. л. б). За місце, де вперше розселилися Сіверяни, було поріччя Десни та її допливів, опріч земель при самому її усті, що їх іще передше захопили були Поляни. Що-до оселення їх у районі Сули, то це, гадаємо, вже пізніше просовування Сіверян на південь і доводить тільки, що колонізаційний рух до степів існував тут з найдавніших часів (про це див. ще далі).

Характеризуючи різні слов'янські племена, літописець ставиться до Сіверян дуже суворо. „А Радимичи, и Вятичи, и Северо один обычай имяху; — каже він, — живяху в лѣсѣ, якоже всякий звѣрь, ядуше все нечисто“... (Іп. л. 7). Така характеристика, принаймні що-до Сіверян, занадто прибільшена. Навпаки, ми добре знаємо й з самого літопису й з археологічних джерел, що Сіверяни за тих часів, коли літописець так негідно про них висловлювався, мали вже й чималі міста й досить розвинену торгівлю й, взагалі, коли й поступалися своїм культурним розвитком Полянам, то зовсім не так вже значно, як це здавалося християнському світоглядові стародавнього аскета-ченця.

Звернемо увагу на ту літописцеву вказівку в поданій цитаті, що Сіверяни жили „в лѣсѣ“. Справді, ще багато сторіччів після того, як це написав літописець, усю наддесенську територію вкривали густі вікові ліси та непрохідні пущі. Тут були колись славнозвісні Бринські ліси, де сидів Соловей-Розбійник і не було ні проходу, ані проїзду. Ліс — це була правдива стихія, де точилося життя сіверянської людности й складався її світогляд, що деякі риси його можна помітити навіть ще й за наших часів.

Уся Сіверянська територія це рівна, сливе без ніяких значних високостей, площина, що її з північного сходу на південний захід перетинає велика судно-

¹⁾ Головніша література цього нарису: М. Грушевський, Історія України - Руси, т. I—VI; Голубовській, Історія Сѣверской землі до пол. XIV ст., він-же, Печенѣги, Торки и Половцы, він-же, Историческая карта Черниговской губ. до 1300 г. (Труды XIII Архсѣзда т. II); Багалъй, Історія Сѣверской землі до пол. XIV ст.; Зотовъ, О черниговскихъ князьяхъ по любецкому синодику; Любавскій, Областное дѣленіе и мѣстное управленіе Литовско-Русскаго государства, то-що.

плавна річка Десна¹⁾. Де-далі на захід місцевість стає рівніша й частіше трапляються низини та забагнені розлоги. На сході-ж і на північному сході ґрунт підвищується й де-не-де показуються невисокі плескуваті високості; їх по узбережжю річок перетинають глибокі та стрімкі яри. Що, нарешті, до півдня, то тут місцевість має вже степовий характер.

У цих межах Сіверянське плем'я сусідувало на півдні з мешканцями Переяславської землі (про це див. далі), на заході — уздовж Дніпра — з Полянами, на північному заході — по межиріччю Десни та Сожа — з Радимичами, на півночі та на сході — по межиріччю Десни з Окою — з Кривичами та В'ятичами, та, нарешті, на південному сході розлягався глухий степ, що був за широке поле для колонізації сусідніх племен.

Така була первісна територія, де розселилися Сіверяни. Згодом, за літописної доби, вона дуже змінюється. На північному заході Сіверяни придбали багато земель радимичських; вони їх поколонізували й міцно об'єднали з своїми землями. Але з другого боку під натиском, можна гадати, Кривичів, вони втратили чималу смугу земель на півночі, де вершини Десни та її допливу Болви відійшли до Смоленської землі. Що-до південної межі, то тут Сіверяни захопили горішнє Посулля в степовій смузі. Всі інші межі залишилися без зміни.

Отож, посуваючись лінією найменшого опору, Сіверянська колонізація пішла з одного боку на північний захід у країну слабого та малокультурного племені Радимичів і захопила частину середньої течії Дніпра з м. Любечем та низову течію Сожа й Іпути. З другого боку вона дужим рухом посунулася на південний схід. Питання про цю степову колонізацію дуже складне й має в собі багато темних сторін. Ми знаємо, що перед тим, як прийшли в степи кочовики, все поріччя Дону аж до самісінького Озівського моря заселяли Слов'яни, що мали тут своє велике торговельне місто — славетну Тмутаракань; Араби називають Дін — Слов'янською річкою; ще в XII ст. у Придонських степах існували міста, як от м. Шарукань, де жили Слов'яни. Але чи ми маємо рацію вважати заселення всієї цієї величезної території за заслугу самого тільки Сіверянського племені?

З одного боку ми ніби-то й маємо для цього деякі підстави. Так Мстислав Володимирович Тмутараканський, перемігши Ярослава, не взяв собі Київа, а завдовольнивсь Черніговом та землями по Дніпровому лівобережжю. Князі-ізгої Сіверського роду завсіди знаходять притулок у Тмутаракані, де їх щиро вітають. Пам'ять про Тмутаракань ще довго після того, як вона остаточно зникла з руського обр'ю, залишається на Сіверщині й про ню згадує славетний автор „Слова о полку Ігоревім“.

Але розглядаючи пильніше всі ці доводи, ми не можемо визнати їх за досить переконливі. Тмутаракань уперше згадується в 988 р. (Іпат. л. 83), коли літописець описує ті заходи, що вживав для охорони своєї держави Вел. Кн. Володимир. Між иншим до найважливіших частин, — де була воєнна

¹⁾ Головніші допливи Десни: праві — Судость з Воблою, Убедь, Снов, Свинь, Стрижень і Білоус; ліві — Навля, Неруса, судноплавний Сейм з Локнею й Остер. У степовій смузі течуть горішні течії Псла й Сули.

небезпека чи то людність була там сепаратистично настроєна, — він послав за намісників своїх синів і між иншим до Тмутаракани, що лежала у найдальшому кутку держави, призначено Мстислава. Зазначимо тут, що сама Сіверщина при цьому окремого князя не дістала; це свідчить за те, що країну тоді було цілком замирено¹⁾. Коли за 35 років Мстислав повернувся на Русь, Київ не прийняв його до себе й він залишивсь у Чернігові, але в цьому його вирішенню свідомість племінної єдності між Сіверянами та його первісним уділом — Тмутараканню не відіграє жадної ролі. Ми знаємо, що дружина Мстиславова складалася з Хазар та Касогів, Слов'ян-же Тмутараканців, правдоподібно, там зовсім не було. Що-до стосунків між Сіверянською людністю та князем і навпаки, то спочатку вони були цілком байдужі. До того, що Мстислав почав князувати у Чернігові, людність ставилася пасивно, що-ж до Мстислава, то, як він ставивсь до свого народу за перших часів по тому, як прибув на Русь, найкраще характеризують слова, що він сказав на полі Лиственської битви: „Кто сему не радъ? Се лежить Сѣверянинъ, а се Варягъ, а своя дружина цѣла“ (Іп. л. 104).

Що сіверських князів-ізгоїв як-найкраще вітали в Тмутаракані, — це теж цілком зрозуміло й по-за будь-якою племінною єдністю. Князі втікали до Тмутаракани, бо дужим ворогам важко було там їх досягти; Тмутаракані-ж з її торговельною людністю важливо було мати в себе дужого духом князя з загартованою в битвах дружиною-військом, що міг-би боронити місто від ворогів. Нарешті, згадка про Тмутаракань у „Слові о полку Ігоревім“ сама собою не може мати значіння, як якийсь історичний довід.

Звертаючись тепер до міркувань протилежного характеру, зазначимо насамперед, що мало правдоподібно, щоб людність невеличкої порівнюючи Сіверщини була-б змогла поколонізувати величезну територію Подоння та Приозів'я. Коли-б це було так і Сіверщина справді володіла-б такою силою людности, як-би тоді могло статися не тільки те, що вона мусіла відступити незначному Полянському племені центральну ролю об'єднувачів усієї Руської землі, але й те, що в пізніших суперечках з Київом Сіверщина здебільшого виявила себе стороною слабшою? Зовсім незрозуміло, чому Сіверяни, — коли-б вони були такі дужі, — добре знаючи, як корисно володіти великою Дніпрянською дорогою „ізъ Варягъ въ Греки“, віддавали перевагу далекій Тмутаракані. Навіть коли кочовики зовсім відрізали її від Руси, вони не зробили жадної спроби, щоб захопити хоча устя Десни. Нарешті, сама Тмутаракань, оскільки ми можемо це собі уявити з свідоцтв наших джерел, зовсім не здавалася на Сіверянське місто, на осаду хліборобського та мисливського племені. Це був торговельний інтернаціональний порт з аж ніяк не войовничою людністю, дуже далекою від грубих змагань її здогадної метрополії. Додамо ще, що одним з найвидатніших Тмутараканських князів був Ростислав Володимирович, не з роду Сіверських князів, а так само що в Тмутаракані існував монастир — філія Київсько-Печерської лаври.

¹⁾ Літопис подає єдину тільки звістку про суперечки Київських князів з Сіверянами під 884 р., ще за Олегових часів (Іп. л. 13).

Отож гіпотеза про Сіверянське походження Тмутаракани та про колонізацію од Сіверян усього Подоння, гадаємо, цілком неймовірна. Багато правдоподібніше, що і заселили Подонські степи і заснували Тмутаракань не хто, як мало відомі нам племена Уличів та Тиверців, що жили на долішній течії Дніпра та над Чорним морем. Греки звали їх „Велика Скуфь“: „бъ множество“ їх..., додає літописець „и суть города их и до сего дне“ (Іп. 7). Як далеко поширювалася територія цих племен на схід на лівому Дніпровому березі, нам не відомо. Тільки-ж, будь-що-будь, і географічна близькість і умови їхнього життя біля моря свідчать за те, що заснували Тмутаракань і заселили Подоння швидше вони, аніж далекі осельники Сіверських лісів¹⁾.

Треба зупинитися ще на одному надзвичайно темному питанні, що про нього ми вже згадували передше, коли говорили про межі Сіверської землі. Спираючись на буквально розуміння літописцевих слів, що Сіверяни жили над Десною, Сеймом і Сулою, звичайно вважали, буцім їхня земля охоплювала всю течію Сули геть аж до Дніпра, себ-то всю територію пізнішого Переяславського князівства; але згодом деякі факти примусили замислитися над питанням, чи справді літописець, кажучи, що Сіверяни жили „над Сулою“ хотів сказати, що Сула, вся від вершини й до устя, протікала Сіверянською землею.

Спостережено, що обидві половини цієї Сіверянської землі—Чернігівщина та Переяславщина не мали одна до одної жадного тяжіння. За все двохсотрічне осібне існування обох князівств, за найсприятливіших, здавалось-би, що-до об'єднання умов, ми не помічаємо найменшої спроби в цьому напрямкові. Правда й ворожнечі між ними не було, але, тимчасом як Чернігівщина ввесь час твердо тримається за своїх Ольговичів, Переяславщина завсіди висловлює певну прихильність до Київських Мономаховичів. Отож історія їх іде різними шляхами й можна гадати, що коли в людності обох князівств обопільного тяжіння за такий довгий протяг часу цілком не помічаємо, так це тому, що тяжіння цього навсправжки й не було. Не було-ж його через те, що людність Переяславщини належала не до Сіверянського, а до якогось іншого Слов'янського племені.

Додамо ще декілька міркувань, що, здається, стверджують згодом про несіверянське походження Переяславської людности. В Олеговому договорі з греками зазначено між иншим: „и заповѣда Олег.. даяти углады на Рускіе города: пѣрвое на Кіевъ, также и на Черниговъ, и на Переяславль, и на Польтескъ, и на Ростовъ, и на Любечъ и на прочая города; по тѣмъ бо городомъ сѣдяху князья подъ Ольгомъ суще“ (Іп. л. 18). Зазначені тут князі „подъ Олегомъ суще“ не належали до правуючого княжого роду й, покликуючись на пізніші згадки про Деревлянських князів, „иже распасли суть Деревьскую землю“ (Іп. л. 35), можна гадати, що вони були місцевими племен-

¹⁾ Не виключається можливість, що й Подоння та Тмутаракань заселило якесь инше слов'янське плем'я, літописцеві невідоме. Це плем'я, коли слов'яни розселялися, захопило поріччя Дону та Озівське надбережжя, але згодом, через невідомі нам причини зійшло з сцени й зникло з обрію літопису, так само як пізніше зникли Тиверці та Уличі. Сподіваємося, що в майбутньому археологічні досліді над цими територіями розв'яжуть це темне питання.

ними князями підлеглих Олегові племен. Переглядаючи список міст, на які Греки мусіли давати „углади“, ми бачимо, що на згодній території Сіверянського племені й пізнішого Сіверського князівства було три міста, де сиділи оці князі, тимчасом як в усіх інших землях названо тільки по одному, а саме: Чернігів — безперечний племінний центр Сіверян, Любеч, — правдоподібно, за тих часів такий самий центр Радимичів, що згодом до краю посіверянивсь, і нарешті, Переяслав, що його, за аналогією, теж є рация вважати за племінний центр якогось іншого, але, певна річ, не сіверянського племені.

Відомо, далі, що, заселяючи нові землі, колоністи посуваються звичайно течією річок і завсіди, коли тільки немає якихось перешкод, захоплюють обидва береги цих річок. Отож, поляни, що жили на правому боці Дніпра, володіли й вузькою смугою Лівобережжя на всьому протязі своєї землі — мало не від Любеча та й до Переяслава. Але за Переяславом західня межа Переяславського князівства йде вже самою Дніпровною течією. Спадає на думку, що межа ця йде так через те, що передше на лівобережжі жило те-ж саме плем'я, що перебувало й на Правобережжі, себ-то, як свідчить літопис, Уличі або, як їх звать деякі списки літопису, — Суличі ¹⁾. Можливо й дуже правдоподібно, що коли в степах з'явилися Печеніги, а це сталося ще раніше од того, як перейшли Київ Чорні Угри, себ-то 898 р. (Іп. л. 7, 14), тоді Слов'янські племена Уличів або Суличів та Тиверців перші зазнали на собі їх наступу і, не маючи змоги дати їм одсіч, почасти перейшли до моря, почасти-ж відступили на північ: — на Правобережжі — за Рось, а на Лівобережжі — за Сулу. Це з'ясовує літописну згадку під 885 р. про Олегову війну з Уличами та Тиверцями ²⁾, що наступали на Олегові володіння, визволяючись від натиску кочовиків. Через ці міркування гіпотеза про Улицьке, а не Сіверянське походження Переяславщини заслуговує, гадаємо, на певну увагу. А втім, тільки докладні археологічні дослідження над степовою смугою Наддніпрянщини, можливо, дадуть певну відповідь на це сумнівне за теперішнього рівня наших знань питання.

Після цих попередніх завважень перейдімо до яко мога короткого нарису стародавньої історії Сіверянської землі. — Попереду одзначимо, що в нашому нарисі ми дотримуватимемося звичайного розподілу історії на 3 періоди — князівський, Татарської зверхности та Литовський і хронологічно межею ставимо собі початок XVI віку, коли Сіверщина вперше цілком увійшла до складу Московської держави.

На світанку нашої історії ми бачимо Сіверян у залежності від Хазарів. Ця залежність виявлялася тільки в виплаті невеличкої данини; що-ж до внутрішнього життя країни, то Хазари його не зачіпали. Що Сіверян приєднано до Києва, їм, здається, було байдужісінько. Очевидячки, їм потрібна була не

¹⁾ Див. Грушевський, т. I. стор. 510.

²⁾ Звертає на себе увагу форма літописних звісток про Олегові війни: „Поча Олегъ воевати на Древляны“ (Іп. 13), „Иде Олегъ на Сѣвьяры“ (ibid.) — це війни наступні; але Олег „со Уличи и Тиверци имѣяше рать“ (Іп. 14); зрозуміла річ, що нападали Уличі й Тиверці, а не Олег.

так Сіверянська підлеглисть та данина, як охорона торговельних шляхів, що йшли через Сіверщину від Волги до Великого Дніпрового шляху „з Варяг у Греки“. Поява чималого політичного й торговельного центру в Києві, що з ним хазарський торговельний капітал міг завести безпосередні зносини, зробив те, ще переходові Сіверян до Київської держави Хазари не надавали великого значіння.

Літопис одзначає приєднання Сіверської землі до Київської держави під 884 р., але можна гадати, що ця дата є тільки літописців здогад і що щільний звязок між Києвом та Сіверщиною існував уже далеко раніше. Сіверяни були занадто велике плем'я, щоб з ним можна було впоратися так само легко, як з якимись Радимичами або Деревлянами. Ми бачимо, що ці останні племена ще довго після того, як їх підбито, виявляють свою осібність і змагаються з Київською владою, тимчасом як жадних сепаратистичних поривань у Сіверян ми не помічаємо. Можливо, що спільність торговельних інтересів у зносинах із Сходом відіграла не аби-яку ролю в цьому звязку ще за найдавніших часів.

Уперше Сіверщина політично відокремилася від Київа за Мстислава Володимировича, коли він згідно з договором з Ярославом (після Лиственської битви 1024) взяв собі землі на лівому Дніпровому боці, себ-то всю Лівобережну Україну. Коли Мстислав помер, обидві половини, правобережна й лівобережна, знову з'єдналися й Сіверська земля остаточно відокремилася тільки тоді, як розподілено Руську землю між Ярославовими синами в 1054 р. Вона припала Святославові Ярославичеві, що в роді його й залишалася до останніх днів свого самостійного існування. — Спочатку до Сіверського уділу належали — Рязансько-Муромська земля, Тмутаракань, Радимичька та Вятицька землі, але обидві перші незабаром відійшли від Сіверщини. Рязансько-Муромська земля стала уділом Ярослава Святославича та його роду й через своє географічне положення скоро ввійшла в сферу інтересів, чужих південно-руським землям; що-до Тмутаракани, то її незабаром відірізали від Русі кочовики й вона цілком зникла з Руського обрію. Отож дальша історія Сіверщини за весь удільний період охоплює долю тільки трьох, щільно одна з одною звязаних племінних груп — Сіверян, Радимичів та Вятичів. Дві перші через розвинену Сіверянську колонізацію міцно з'єдналися одна з одною; що-ж до звязку з Вятичами, то він був куди слабший і мав здебільша династичний характер, себ-то їх сполучала з Сіверщиною тільки князева особа. Вятицька земля звичайно належала старшому в країні столові — Чернігівському й бувало так, що ці князі, залишаючи навіть Чернігів для великокнязівського столу Київського, все-ж задержували Вятицьку землю за собою. Країна ця довго була найглухіший куток Руської землі й ще наприкінці XI сторіччя людність її була поганська й мала своїх племінних князів (Ходота). Згодом, правда на багато пізніше, її, як і Муромську землю, втягнуто в сферу інтересів північно-східньої Русі.

Наші відомості про історію та події внутрішнього життя на Сіверщині після того, як відокремлено її від Київа, аж надто невеличкі та розрізнені. Це сталося найголовніше через те, що сіверських місцевих літописів до нас

не дійшло, а тому ми мусимо задовольнитися тими тільки уривками та нятками, що їх знаходимо в Київських літописах. Отож, коли події зовнішньої історії ми ще й можемо подати досить докладно, то події внутрішнього життя — взаємини князів Сіверських, розподіл країни на окремі уділи, внутрішній устрій і роля віча, що, здається, набрало чималого значіння¹⁾, торговельні питання й багато інших — або залишаються цілком темні, або випадкові факти висвітлюють їх однобічно й неповно.

Дуже яскраво змальовує літопис, як людність ставилася до своїх князів. Звертає на себе увагу, що Сіверська земля, раз ставши в складі трьох політично об'єднаних племен, залишається в цих своїх межах без зміни протягом усього удільного періоду її історії й що за всю цю добу не було жадного випадку, коли-б людність самохіть прийняла собі за князя когонебудь не з Ольговичів, а з якої іншої князівської лінії. Людність завсіди міцно тримається свого княжого роду, хоч яких тягарів та руйнацій зазнає од міжкнязівських усобиць або від Половців, що їх Ольговичі так часто закликали на допомогу в цих усобицях і що грабували однаково як тих за кого, так і тих проти кого вони воювали. — Знов-же, не дарма народ був прихильний до Сіверських князів. Як вони піклувалися за людність, особливо яскраво позначається в тому, як вони ставилися до Половців. Усупереч загальній політиці інших руських князів, вони звичайно приятелюють із ними: — складають із ними союзи, родичаються, уникають брати участь у походах інших князів проти них, коли цього не вимагали пильні потреби країни. Цим усім вони досягли того, що Половці звичайно нападали на Київщину та Переяславщину, тимчасом як Сіверська земля зазнавала руйнації розмірно рідко.

Згодом рід Сіверських князів розмноживсь, їм стає тісно й вони все частіше кидаються на різні авантури, — ми бачимо їх то в Києві, то в Новгороді Великому, ба навіть у далекому Галичі. Правда, авантури ці звичайно закінчувалися нещасливо й князі, без жадної перешкоди од людности, знову поверталися додому на свою Сіверщину²⁾. Навіть коли їм щастило, вони не розривали звязку з рідною Сіверщиною. Так великого кн. Святополка Ярославича, що помер у Києві, все-ж поховано в Чернігові, хоча в Києві існував монастир імени його патрона св. Симеона, що він сам його заснував.

Сіверська земля почала ділитися на уділи вже за синів кн. Святослава Ярославича; де-далі більшало уділів, — тимчасом як єдність країни не порушувалася, — жадних сепаратистичних тенденцій відокремлювати частини й утворювати осібні політичні одиниці, цілком не виявляють ні представники князівського роду, ні людність. Князі вважають Сіверську землю за свою спільну вітчину, людність-же не протестує, коли на вакантне князівство сідає князь з того-ж роду Ольговичів. Це тісне з'єднання є наслідок того порядку заступати князівські столи, що встановився в Сіверській землі, так званого порядку

¹⁾ Див., напр., епізод з кн. Всеволодом Ольговичем і Чернігівським вічем 1139 р. Іп. л. 216.

²⁾ Чернігівці кажуть кн. Всеволодові Ольговичеві, що невдало воювавсь з вел. кн. Ярополком: „ты надѣшися бѣжати в Половцѣ, а волость свою погубиши: то к чему ся о п я т ь в о р о т и ш ь“ Іп. 216. Отож і людність поворот своїх князів уважала за справу цілком природною й нормальну.

„лѣствичнаго восхожденія“. Князі переходили з меншого столу на більший за родовим старшинством, а саме — молодший брат заступав старшого, потім ішов старший небіж і т. далі, так що коли звільнявся який-небудь стіл, то законний заступник займав його без жадної перешкоди. Це „лѣствичное восхождение“ можна точно простежити на двох старших уділах — Чернігівському та Новгородському: коли Чернігівському князеві щастило сісти на великокнязівський стіл у Києві, на його місце зараз-же сів Новгородський князь. Літопис не дає певних вказівок на таке-ж „восхождение“ в дрібних другорядних уділах, але можна з певністю припустити, що воно існувало, бо жадних суперечок між молодшими князями підчас таких змін не помічається. Цей звичай мав безперечно великий вплив на те, що утворився тісніший звязок людности з князівським родом і на те, що в Сіверщині не було тенденцій відокремитися. Кожен князь мав надію здобути ліпший уділ і кінець-кінцем сісти на старішому Чернігівському столі; людність-же звикала вважати весь рід Ольговичів за своїх природніх князів.

Що-до розподілу Сіверщини на уділи, то він почавсь вже за синів кн. Святослава Ярославича: вони після батькової смерти поділили спадщину на три частини: Давид здобув Чернігів, Олег — Новгород і Ярослав — Рязансько-Муромську землю, що незабаром остаточно відокремилася від Сіверщини. Незабаром потому рід Давидовичів вимер і вся Сіверська земля зосередилася в руках Ольговичів, але поділ її на два великі уділи — Чернігівський, що до нього додано Вятицьку землю, й Новгородський з Посейм'ям — залишивсь. Межі між обома князівствами надзвичайно невиразні й врядигоди відмінялися; найправдоподібніше кордон ішов р. Убеддю, правим допливом Десни, але іноді він одходив на захід до лінії р. Снова, бо „Сновська тисяча“, що лежала по середній течії Снова, часом визначається, як приналежна до Новгородського уділу¹⁾. Цілком невиразні межі між дрібними уділами, що згодом відокремилися від двох перших князівств, бо часто ми не можемо навіть визначити, чи були ці уділи постійні, чи вони повставали в міру якої-небудь тимчасової потреби, а коли ця потреба зникала, сами собою зникали. Найбільші з цих князівств були Стародубське та Курське князівства. Окрім того, більше-менше випадково згадуються князі в м. м. Березому, Вщижі, Рильську, Путивлю, Трубчевську, Вирі, то-що. Згодом, за татарських часів таких міст ще побільшало.

Переходимо тепер до питань про колонізацію Сіверської землі й насамперед перелічимо ті поселення, що їх подає літопис за князівську добу. Характер джерел цього періоду не дає змоги скласти хоч деякою мірою повний список цих поселень, а тим більш ми не можемо подати (опріч, мабуть, самого Чернігова) докладну історію кожного з них зокрема. Розглядаючи додану тут мапу Сіверської землі за цей період, бачимо, що поселення в країні розташовано аж надто нерівномірно: де-не-де їх чимало, а в інших місцях на великому обшару їх цілком немає. Але з цього ще не виходить, буцім тут була якась пустеля; це свідчить тільки за те, що тут випадково не одбу-

¹⁾ Див. Голубовскій, Историч. карта Черниговской губ. до 1300 г.

валося подій, цікавих для літописця, себ-то різних князівських усобиць, наскоків кочовиків, то-що.

Перелічуючи послідовно поселення, ми зазначатимемо при кожному дати першої та останньої згадки про них літописів (переважно Іпатського та Лаврентіївського). Дати ці ¹⁾ не розв'язують питань ні про певний час, коли поселення повстало, ані тим більш коли воно припинило своє існування; але-ж ці дані не будуть зайві в нашій праці. — Зазначаючи на мапі пункти, що тепер уже не існують, ми завсіди беремо на увагу не тільки історичні обставини, що їх подав за них літопис, але й присутність тут тепер археологічних слідів давніх оселищ-городищ, могил, то-що. Нарешті, додамо ще, що ми не беремося розподіляти поселення по окремих князівствах, бо не з'ясовано, скільки було й коли повстали дрібні князівства, знов-же це могло-б спричинитися до великих помилок.

По-перше, згадаємо про столичне місто Сіверської землі Чернігів (*passim*), що лежить на високому правому березі р. Десни, де до неї вливається невеличка річка Стрижень. Коли його засновано — невідомо, але в кожному разі він належить до найстародавніших Слов'янських поселень. Уже за Олегових часів з нього було велике місто і в договорі з Греками він стоїть на другому місці після Києва. З нього було головне місто Сіверянського племені й тут жили племінні князі його „под Олегом суще“. Археологічні розкопи так званої Чорної Могили в Чернігові змальовують, як дуже розвинулася культура вже в IX ст. Починаючи з Мстислава Володимировича, він стає за столицю для всієї землі, а згодом після того, як розподілено землі на уділи, — за старше столичне місто Сіверської землі та за столицю Чернігівського князівства. Після Татарської руйнації значіння його підупадає й на перше місце висувається Брянськ. За давніх часів Чернігів був головніше для Сіверщини складове місце транзитної торгівлі між Сходом взагалі й Поволжям зокрема та великою Дніпровую торговельною дорогою. Чернігів, нарешті, був за центр розумової та релігійної освіти країни; християнство поширилося тут рано й вже в 992 р. сюди призначено було першого єпископа (ПСРЛ. IX. 65).

Місто складалося з дитинця та „окольного града“. Дитинець був міцною фортецею: він стояв на високому стрімкому розі між Десною й Стрижем: тут був князівський двір і катедральний Спасопреображенський монастир. Окольний град з півночі підходив до дитинця, а з сходу до Стрижня й був фортифікований гостроколом; коло переїзду через річку в гостроколі було зроблено браму. Крім Спаського монастиря, що заснував його ще Мстислав в 1034 р. (отже ця церква давніша за Софії — Київську та Новгородську) згадуються церкви Бориса та Гліба й св. Михайла — в дитинці; ц. Параскеви П'ятниці в окольному городі; де стояла ц. Благовіщення — невідомо. Під містом були монастирі: Успенський—Єлецький та Троїцький—Іллінський на Болдиних горах (біля останнього — великі печери). — Зазначимо, з археологічного боку Чернігова сливе цілком не досліджено й в майбутньому тут буде широке поле для наукової праці.

¹⁾ Критики що-до хронології цих дат ми не торкаємося.

З числа передміських Чернігівських поселень, окрім двох монастирів літопис називає с. Гостничі або Стоняничі (1160), що, може пощастить знайти в передмісті Лісковіці під Єлецьким монастирем; за Стрижем, теж у смузі теперішнього міста, шукають Семинь „сельцо св. Спаса“ (1152) й трохи далі на схід — Гюричев (1152) — теперішня Бобровиця з стародавньою церквою св. Георгія. На північ від міста між рр. Стрижем і Білоусом простягалося так зване „Ольгово поле“ (1148). — Взагалі місцевість навколо Чернігова було густо залюднено й літопис згадує про численні поселення між Черніговом, Любечем і р. Білоусом, але, на жаль, не називає цих поселень. Зазначимо так само, що не раз згаданий у Літопису Боловос (1148—1154), це не поселення, а річка — правий доплив Десни. На цій річці біля с. Гущина є велике городище князівської доби.

Крайне, починаючи з південного заходу, Сіверське поселення було сел. Лутава (1155—1175) близько від межі з Київським та Переяславським князівствами, де не раз відбувалися сними Київських князів з Чернігівськими — теп. д. Лутава на правому боці Десни, близько м. Остра¹⁾. Трохи далі над Десною лежало м. Моровієськ (1139—1175) — теп. с. Моровськ на правому боці Десни. — Потім до самого Чернігова ми не знаємо жадного поселення на Десні, хоч безперечно їх було тут чимало, бо Десна була за головну торговельну артерію Сіверщини. Найближчі поселення на північ від Чернігова були м. Оргощъ (1159) — тепер. с. Рогоща та Листвен (1024), відомий з битви тут між Мстиславом Тмутараканським і Ярославом, що так гарно змальовано в Літопису — теп. с. Мал. Листвен, — обидва на р. Білоусі.

На схід від Чернігова, де вливається з правого боку в Десну р. Свинь (або Канинар), стояло с. Свенковичі (1160) — теп. д. Свинь. Тут-же десь була Ніжатина Нива, де в 1078 р. вбито кн. Ізяслава Володимировича (Лав. л. 195). Трохи далі на північ на р. Снову лежало м. Сновськ (1068—1234) — теп., найправдоподібніше, м-чко Седнев. Це було чимале й добре уфортифіковане місто, адміністраційний центр значної території по р. Снову, так званої Сновської тисячі. Тут збереглося городище й біля нього величезний могильник; можна гадати, що це місто належало до найдавніших поселень Сіверщини. Недалеко від Сновська на схід лежав Березий (1152—1156), що одного часу був з нього невеличкий другорядний уділ кн. Святослава Володимировича, правдоподібно теп. м-чко Березна. Далі на південний схід були — м. Блестов або Блестовит (1151) — теп. с. Блистова на Десні — та м. Хороборь (1153—1234), що було за центр окремої волости, — теп. м-чко Мена, біля нього тепер є велике городище. Нарешті, останнє на сході Чернігівське оселище, прикордонне з Новгородом, було м. Сосниця (1234) — теп. м. Сосниця на р. Убеді.

¹⁾ При самому усті р. Остра, на лівому його березі стояв Остерський або Гурьгов городок — теп. Старгородка, передмістя м. Остра. Він безперечно був першою ланкою в тій оборонній лінії фортець, що збудував по течії р. Остра ще вел. кн. Володимир. Усі ці фортеці по тому, як розподілено землі між Чернігівським і Переяславським уділами, відійшли до Чернігова, тільки Остерський городок залишився за Переяславом.

На лівому боці Десни ми знаємо лиш декілька невеличких фортець, що лежали вздовж Остра та побіля нього й утворювали оборонну лінію, що почали будувати за часів Володимира Св. й згодом зміцнили за Ярослава, щоб обороняти людність од несподіваних наскоків кочовиків. Нам відомі лиш декілька з цих фортець. Починалася ця оборонна лінія з Остерського городка (див. угорі), далі йшли Ігорев (1160)¹⁾—можливо теп. м. Ніжень, де є чимале городище, Всеволож (1147—1159)—теп. с. Сиволож, Борзенського пов., Уненеж (1147)—може бути що теп. м-чко Івангород на р. Острі з великим городищем, Білавежа й Білавежа Стара (1147—49)—теп. с. Білавежа (Білемеш) на вершинах Остра, Бохмач (1147)—теп. м-чко Бахмач на р. Борзні й нарешті міцно уфортифіковане місто Глібль (1147—59), що правдоподібно шукають у величезному городищі біля м-чка Красного Колядина на р. Ромні.

Північно-східня частина Сіверщини ввіходила до складу Новгородського князівства, що за столицю його був Новгород (1141—1187)—теп. м. Новгород-Сіверський на правому березі Десни. Коли його засновано,—невідомо, але, правдоподібно, він належить до давніших оселищ Сіверщини. Він був за міцну фортецю й складався з „города“ й „острога“, що сполучалися один з одним „Острожною“ брамою; окрім того в „городі“ була ще „Чернігівська“ брама на захід і „Курська“ на південь. Під містом був Спасо-Преображенський монастир.

Близько Новгорода на південний захід літопис називає Мелтеково село та Ігорєво селце (1146): їх з певною правдоподібністю пристосовують до двох городищ, що лежать—перше біля д. Стахорщини на р. Молочній (Іп. л. ст. 360), а друге біля с. Дехтярівки. В Ігорєвому селці була церква св. Георгія й багатий князівський двір кн. Святослава Ольговича.

Друге чимале місто в Новгородському князівстві й одного часу столиця окремого уділу був Стародуб (1096—1175)—теп. м. Стародуб на р. Ваблі, допливі Судости. Місто було міцно уфортифіковане. Близько кордону з Новгородом лежали—с. Синин (1155)—теп. с. Синин на Ваблі й Радогощ або Радош (1155)—теп. м-чко Погар на р. Судості, що зберегав це ім'я ще в XVI в.²⁾ На північ од Стародуба лежало с. Росуха (1160)—теп. д. Розсуха; далі коло вершини р. Судости м. Воробейна (1147—1160)—теп. с. Воробейна, а на захід од неї м. Ормина (1142)—теп. с. Ормина. Ідучи ще далі на північ, близько кордону з Смоленською землею знаходимо м. Вщиж (1142—1167)—теп. с. Вщиж на Десні; здається, це було чимале місто, столиця невеличкого уділу. Нарешті, далеко на південний захід од Стародуба, близько кордону з Чернігівськими землями, літопис називає м. Ропеськ (1159) теп. с. Стар. Ропськ, Новозибківського пов.

У північній частині Сіверщини було видатне в пізнішій історії країни місто Брянськ або Дьбрянськ (1146—1300)—теп. м. Брянськ на Десні.

¹⁾ Іпат. літоп. ст. 347 — „Ігорев Брод“: Воскрес. літ. ПСРЛ. VII. 72 — „Ігорев город“

²⁾ Див. „Книга Большому Чертежу“, стор. 85.

Уже в XII в. це було чимале місто й тут жив князівський намісник; після Татарської руйнації він стає на перше місце й тут здебільша перебувають Чернігівські князі та владики. — На північ од Брянська десь на Болві, лівому допливі Десни було уфортифіковане місто — Б л е в е або Оболвь (1147—1159) — теп., може бути, с. Оболва на вершині р. Болви ¹⁾. Нарешті, на Десні-ж на південь од Брянська лежав Т р у б ч е в с ь к (1185—1273) — теп. повітове місто Орловської губ., що було за столицю невеличкого удільного князівства.

Південно-східню частину Сіверської землі на Сеймі та по вершині Сули займало т. зв. Посем'я, що належало до Новгородського князівства.

Через Посем'я звичайно проходили на Сіверщину, роблячи наскоки, Половці, а тому чимала частина поселень, що ми їх тут знаємо, була більш-менш міцними фортецями. В південній смузі країни продовжується оборонна Остерська лінія (див. угорі), але, на жаль, літопис подає дуже мало відомостей про міста, що виходили до її складу. Серед їх літопис називає м. Б ь я х а н ь (1147), що, правдоподібно, відповідає відомому ще в XVII в. Леханівському городищу на р. Терні, тут-же десь близько було м. П о п а ш ь (1147). На схід по р. Локні край залюднено густо (див. Іпат. л. 209), але з цих поселень ми знаємо лиш про м. В и р ь (1113—1161) — теп. м-чко Білополе, Курської губ. Це був передовий у степу форпост проти кочовиків. Він був за столицю другорядного уділу; про тяжкі умови життя тут князь вирський Ізяслав Давидович сказав, що краще йому вмерти, ніж загинути від голоду у Вирі (Іп. л. 354). Вирське городище, що на ньому тепер збудовано м-чко Білополе, існувало ще в XVII в. На південь од Вира на р. Пслі було м. Л и п о в е ц ь або Л и п е ц ь (1283, ПСРЛ, VII, 176—7); про нього, як і про деякі інші міста, згадується вперше тільки за татарських часів, дарма що воно, безперечно, існувало й раніше. Наприкінці XIII в тут сидів незначний князик з роду Сіверських князів. Липенське городище на Пслі згадується в актах XVI ст.

У північному Посем'ю існувало декілька маленьких князівств; столиці їх були — м. П у т и в л ь (1146—1224), Р и л ь с ь к (1152—1185) і Г л у х і в (1152—1237) — теп. повітові міста Курської та Чернігівської губ. До складу Рильського князівства наприкінці XIII в. виходило м. В о р г о л або В о р л о г (1283), правдоподібно теп. с. Воргол, Глухівського пов.; тутешній князь титулувався — „князь Рильський і Воргольський“. Далі йдучи від Рильська вгору течією Сейма, ми зустрічаємо м. О л ь г о в (1152), тепер Льгов Курської губ., і нарешті досягаємо останнього на сході Сіверського міста К у р с ь к а (1095—1284), це вже в XI ст. було значне поселення, а згодом стало за столицю великого князівського уділу. Вважаючи на географічне положення Курська, князі зробили з нього воєнне, міцно уфортифіковане місто. Окрім того тут зосереджувалася й чимала торгівля з Сходом, і починалася водна путь Сеймом та Десною до Києва. Чи були далі на схід за Курськом які-небудь поселення, ми не знаємо. Можливо, що м. Д о н е ц ь

¹⁾ Голубовський („Історія Смоленської землі“) гадає, що це поселення належало до Смоленської землі.

(1185) — тепер Донецьке городище, на р. Уді, Донцевому допливі, що висунулося далеко на південь у степ, треба-б було теж віднести до посеємських міст.

Посем'я являло собою оборонну для всієї Сіверської землі смугу, де людність завсіди ладна була зустріти й дати добру одсіч несподіваному наскокові ворога. Відсіля князі „стерegli“ свою Сіверщину й не дарма власне тут завсіди було багато дрібних удільних князиків. Вони сиділи тут, обороняючи всю країну, — з великої скрути, а не з доброї волі, бо сами уділи їхні були аж надто не привабні: „Краще мені смерть, аніж князювати в Курську“, каже один з таких сторожевих князів, а тимчасом Курськ був ліпший уділ на всьому Посейм'ю. Такої міцної охорони безперечно вимагала пильна потреба повсякчас обороняти країну від степових сусідів. Ми не маємо звісток про напади на Сіверщину Торків та Печенігів. Але що такі випадки були можливі, а мабуть і насправжки бували, видно вже з самого того факту, що ще в X в. було почато будівництво лінії фортець на Острі. Коли над степом запанували Половці, вони почали робити постійні напади на всьому південному та південно-східньому кордоні руських земель і хазяйновиті Сіверські князі поклали багато праці на те, щоб зміцнити найвразливіше місце в своїй країні — Посейм'я. Будівництво тут фортець мало подвійне значіння — з одного боку вони повинні були захищати всю землю від наскоків, а з другого — охороняти сіверську колонізацію в Подонню. Хоча Сіверські князі трималися взагалі приязної політики з Половцями, але надто зв'язатися на їхню дружбу було-б ризиковано, отож ми справді бачимо, що побоювання князів справедливі. Тимчасом як з числа зареєстрованих у літопису спустошень руських земель з 1061 до 1210 р. на Переяславщину припадає 19 наскоків, (себ-то по одному разу кожного 8-го року, на Сіверщину припадає тільки 7 (не рахуючи тих, що йшли через Переяславщину), себ-то один наскок на 20 з лишком років. Отож було забезпечено певною мірою не тільки спокій країни, але навіть це давало змогу розгортати дальшу колонізацію на південь. Безперечно, утворення такого становища було наслідком не самої князівської політики, але здебільша викликали його ті труднощі, що ставила кочовикам Посеймська прикордонна смуга.

Зазначимо тут ще один факт. Як Київське так і Переяславське князівства, щоб забезпечити себе від Половців, на своїй території вздовж південних меж оселявали Торків, Берендеїв, то-що, а ті, даючи деяку охорону країні, разом з тим завдавали людності чимало клопоту та шкод. Сіверська земля такої охорони не потребувала й жадних тюркських племен на її території ми не знаємо¹⁾.

¹⁾ Одного разу, правда, в літопису промайнув натяк на те, що в Чернігівщині неначеб-то жили Половці, але, розглянувши ближче цю звістку, ми бачимо, що це було не так. У 1159 р. кн. Святослав Ольгович скарживсь на те, що йому дали дуже малий уділ, а саме — Чернігів і сім міст пустих, Морівськ, Любеськ, Оргощ, Всеволож, „а в нъхъ сѣдять псареве же и Половци“ (Іп. л. 343). Розуміти це речення буквально неможливо. Очевидячки, Святослав хотів цими словами схарактеризувати вбогість та неприбутковість волости, що йому дали, бо не можна уявити собі міста, де жили-б самі тільки псарі та Половці, що ніколи, як відомо в містах і не

Щоб закінчити список поселень на Сіверській землі, треба сказати скільки слів ще про оселища на Радимицькій та Вятицькій землях, що історія їхня протягом усього удільного періоду була щільно звязана з Сіверщиною.

Невеличке й малокультурне плем'я Радимичів, що його оточували дужі сусіди, не спромоглося утворити окремої самостійної політичної одиниці й його територія зробилася, як це сконстатували археологічні розкопи в Задніпрі, широким полем для чужоплемінної й між иншим Сіверянської колонізації. В історії вони перейшли непомітно й за весь час тільки один раз (р. 988) спробували поставити центральній владі якийсь опір; викликали його, правдоподібно, утиски Київських державців. А втім пам'ять про це плем'я зберегалася довгенько й в-останнє про землю Радимицьку згадується в літопису під 1169 р. (Іп. л. 367). Літопис називає тут тільки 4 міста: Любеч (882—1180) та Речиця (1214. ПСРЛ. III. 32) на Дніпрі й Гомі й або Гом'и (1142—1164) та Чечерськ (1159—1168) на Сожу; всі вони існують і тепер. Найбільше місто був Любеч, одне з найдавніших слов'янських оселищ; його згадано ще в Олеговім договорі з Греками, як велике місто й місце, де жили племінні князі. Згодом значіння його підупало й він став нарівні з иншими сіверськими містами; стоячи на Дніпровім торговельнім шляху, Любеч мав деяке торговельне значіння, але навряд чи велике, бо він був дуже близько від Київа. Правдоподібно, що з нього був тільки складовий пункт місцевої торгівлі. В половині XII віку Любеч з околичними селами зосереджував у собі багате власне господарство Чернігівських князів і коли р. 1148 Ізяслав зруйнував його, то ця місцевість так спустошила, що р. 1159, як каже літопис, тут залишилися самі „псареве и Половці“.

Зовсім инакше стоїть справа з Вятичами. До складу Руської землі Вятичі ввійшли останніми й, в протилежність Радимичам, увесь час зберегали свою племінну окремість і етнографічно з Сіверянами не зливалися. Літописець завсіди їх відокремлює й територію їх називає „Вятичі“. Зв'язок з Сіверщиною полягав найголовніше в династичних князівських стосунках, які сполучали Вятичів не з сусіднім Новгородським князівством, а з далеким Черніговом. У другій половині XIII в. Вятицька земля залишається в роду Михайла Всеволодовича Чернігівського, розпадається на багато дрібних самостійних уділів і втрачає безпосередній зв'язок з Сіверщиною. Наслідком цього було те, що хоча історія обох половин ще довго йде однією стежкою, але Вятицька земля все більш відходить від українських земель, втягується до сфери Московських інтересів і нарешті цілком зливається з Москвою. Тому про територію й оселища Вятицької землі ми скажемо лиш декілька слів.

Земля Вятичів охоплювала поріччя Оки від її вершини трохи чи не до устя р. Москви. На заході та на півдні вона сусідила з Новгородським князівством, на півночі та північному сході, — з Смоленською та Рязансько-Му-

мешкали. До того-ж оселя їх на північному заході від Чернігова, в середині країни й віддаль від кордону була-б зовсім нічим не обґрунтована. Чернігівські Коуї, що згадуються в Ігоровому поході на Половців 1185 р. (Іп. 431), правдоподібно, були найманою дружиною, а не плем'ям, що постійно жило на Чернігівській території.

ромською землями, нарешті на сході та на південному сході межі цілком неясні; крайніми східними містами, які нам відомі в Вятицькій землі, були м. м. Колтеск і Лопасна на Оці та Дідославль на горішній Угрі. Довший час у літопису ми не зустрічаємо звісток про міські оселища у Вятичів, але з половини XII в. їх тут з'являється чимало, — Сівськ, Болдич, Кроми, Спашь, Мценськ, Девягореск, Домагощ, Карачев, то-що. Це все були невеличкі міста, що набули певного значіння тільки згодом, коли вони поробилися столицями дрібних князівських уділів Карачевського, Новосильського, Козельського, то-що.

Закінчивши список поселень, що про їх ми маємо звістки за князівську добу, спробуємо провести межі Сіверської та злитої з нею Радимицької земель, у тому складі, як вони встановилися за цей час. Ці межі, розуміється, правдиві тільки в загальному їх напрямкові, бо на деталізацію їх наші джерела дають надто мало даних.

Почнімо з крайнього південно-західнього рогу території, з того місця, де вливається р. Остер у Десну й де межі Сіверщини сходяться з межами Київського та Переяславського князівств. На схід межа з Переяславщиною йде вздовж течії Остра по лінії оборонних фортець, охоплює горішню течію Сули й Псла й губиться десь у Придонецьких степах. На другий бік від устя Остра йде межа з Київською землею, вона прямує на північний захід до Дніпра, деякий час підноситься по течії його, але близько Любеча переходить на правий бік, де захоплює Радимицькі землі з м. м. Річицею та Черчерськом. Після цього межа знову переходить на лівий бік Дніпра й дуже невиразною лінією йде на схід так, що горішня течія Сожа з Іпуттю та Десни відходять до Смоленської землі. На вододілі Десни з Окою межа круто повертає на південь, одрізує до Вятицької землі м. Карачев, що стоїть на допливі Десни Сніжеті й десь між Сівськом та Глуховом повертає на схід, охоплює течію Сейма; після цього зникає в Придонецьких степах. Отож Сіверська земля в вищенакреслених межах охоплювала мало не всю Чернігівську губ. та прилеглі частини кол. Минської, Могилівської, Смоленської, Орловської, Курської, Харківської та Полтавської губ.

Приглядаючись до мапи сіверської землі, можна певною мірою з'ясувати процес, як розселювалася людність по її території. Нагадаймо, по-перше, що літопис, що-до історичної географії, є джерело аж надто не завдовляше і на підставі самих тільки його даних навряд чи можна було-б поробити будь-які висновки. Чималу допомогу може нам дати мапа городищ Чернігівської губ., що склав проф. Самоквасов („Древніе города России“ СПб. 1873). Дарма що джерела цієї мапи аж надто не бездоганні й вона, розуміється, не вичерпує всього археологічного матеріалу, все-ж-таки її дані чималою мірою доповнюють історично-географічні прогалини літопису¹⁾. Додамо, що городищ на Чернігівщині поки-що досліджено дуже мало. Серед їх, може бути, є такі, що їх залишено було ще за передісторичних часів, а також такі, що їх зроб-

¹⁾ Напр. Остерська оборонна лінія, що про неї ми маємо в літопису тільки уривчасті звістки, на мапі Самоквасова виступає досить виразно. На жаль, ми не маємо таких мап для всієї території Сіверщини.

лено за часів значно пізніших, але ж здається, здебільша вони належали до перших віків історії Слов'ян на їх теперішній території, коли таке фортифікування оселищ, що ми бачимо в городищах, уважалося за потрібне й справді було достатнє, щоб захистити людність од ворогів.

На підставі наших джерел — літопису й мапи городищ — ми довідуємося, що головна маса поселень, а серед їх і всі чималі міста, окрім тільки Стародуба, містилися по течії великих судноплавних річок. — Любеч стояв на Дніпрі, Чернігів, Новгород і Брянськ — на Десні, Путивль і Курськ — на Сеймі. По дрібних річках розкидані були менші оселища, скупчуючись головним чином побіля великих центральних міст. Найгустіш залюднено було Подесення та землі на північному заході від Чернігова, де в XII в. була „вся жизнь“ Чернігівських князів, а потім Посейм'я та землі на півночі коло м. м. Стародуба й Мглина. Середню частину, землі між Сожем та Десною і Посожжя залюднено було куди слабше, бо тут залягала широка смуга непрохідних болот та лісів. Такий був у найзагальніших рисах розподіл людности в самій Сіверщині. Що-до Сіверянської колонізації в суміжні землі, то її насамперед обумовлювало те, хто були в даній місцевості їх сусіди. Отож на південному заході — з Київською землею — не можна гадати про яке-небудь просування вперед і справді долішня течія Десни, що опанувати її було-б дуже важливо для Сіверян, ввесь час залишалася за Київом. На півдні з Переяславським князівством — можна відзначити деяке просування на території південного Посейм'я, де між Сіверськими та Переяславськими князями одного часу йшла вперта боротьба; наслідком її територія ця залишилася за Сіверщиною. На північному заході Сіверяни сильно засимілювали Радимицьку землю з обох Дніпрових боків і долішньою течією Сожа та Іпути. Важко що-небудь певне сказати про північних сусідів — Смоленських Кривичів; тут зустрілося двоє однаково дужих і витривалих племен, але, зважаючи на те, що вершини Десни були в межах Смоленської землі, можна здогадуватися, що колонізаційний натиск Кривичів був дужчий, ніж Сіверянський. Те саме можна сказати й про східних сусідів — Вятичів; природня межа їх — вододіл між Десною й Окою — лишається межею й за пізніших часів, а коли де-не-де трохи й змінюється (Вятицькі міста Карачев і Сівськ були в поріччі Десни), то ніяк не на користь Сіверянам.

Широкий вихід колонізаційним пориванням Сіверянської людности було відкрито тільки на південний схід у Придонецькі степи, де не було сусідів, де була глибока чорноземля та спромога жити на всій своїй волі. Колонізація існувала тут з найдавніших часів, самий перехід Сіверян до Посулля був, гадаємо, наслідком того самого колонізаційного просування на південь. — Завсіди бували люди, що їх приваблювало до себе вільне життя, хліборобство, бодай і небезпечного життя, ніж спокійного нидіння в рідному краю. Як і в Пороссю, так і тут за часів спокійних од наскоків та боротьби посувалися повільно, але безупинно наперед такі піонери, захоплювали та обробляли землю. В зручних місцях нашвидку утворювалися оселища, потім їх зміцняли, з'являлися фортифіковані міста, що закріплювали захоплену територію. Нові групи

осадчих знову починали просуватися далі й так ішло, аж поки сутички з дужим ворогом припиняли дальший рух. Часто людності доводиться втікати тоді до ближчих міст під захист їх мурів, а коли ворожа сила була занадто велика, то й углиб країни, залишаючи й свої фортеці й свої оселища на ворожу руйнацію, щоб згодом, коли гроза мине, знову взятися за попереднє.

Наприкінці XII-го в., як це видно з літописного оповідання про славнозвісний похід Ігоря Святославича 1185 р. (Іп. л. 430–438), Сіверянська колонізація охопила вже береги Донця й Оскола, а передові оселища доходили, мабуть, аж до злиття цих річок. Руське військо в цьому поході посувалося на Половців кількома окремими загонами до р. Оскола, бо, очевидно, досі країну було залюднено й тільки за Осолом починалася територія, де можна було зустріти кочовиків. Славетна битва відбулася геть далі на південь. Князь Ігор, відправлений до Половецького кочовища на р. Тору, одинацять днів ішов до відомого вже нам м. Донця на р. Уді, де він міг уважати себе в безпеці. Очевидячки, всі фортеці, що оберегали колоністів на південь од м. Донця, не витримали натиску Половців, роздратованих сміливим наскоком Ігоря; їх зруйновано, а людиність утекла або загинула.

Приблизні межі поколонізованої степової смуги, намічені вище, можна ствердити ще даними „Книги Большого Чертежа“, джерела XVII в., де перелічено чимало „старих“ уже за тих часів городищ, що залишилися на місцях стародавніх фортець. Це було Хотимське городище на горішній течії Ворскла, Хорошево, Донецьке (літописне місто Донець), Мохнацьке, Кабановське на р. Уді, Білогородське, Нежегольське, Салтово та ин. на Донці¹⁾. Повстає питання, до якої колонізації належать міста, що колись тут існували, — до Сіверянської чи до Переяславської? Обставини походу Ігоря Святославича, наче, вказують на Сіверянську; на той-же висновок наводить і те міркування, що Переяславщина, що її раз-у-раз руйнували Половці, навряд чи мала змогу так широко розгорнути свою колонізаційну діяльність. Але з другого боку географічна близькість Донецьких фортець до таких-же городищ, що рівнобіжними рядами йшли Ворсклом та Пселом, неначе показують на їх Переяславське походження. Гадаємо, що тільки докладні досліді над цими пам'ятками старовини дадуть змогу остаточно розв'язати це питання.

Як каже літопис, татари завоювали Сіверську землю 1237—38 рр. Підбивши Суздальську землю й повертаючи додому, Батий з головними своїми силами пройшов уздовж усю Вятицьку землю, зруйнував м. Козельськ і зупинивсь своїми кочовищами в Половецьких степах, розсилаючи звідтіля окремі зағони, щоб до краю попідбивати ще не звоітовані місцевості. Один з таких загонів підійшов до Чернігова, до щенту розбив військо вел. кн. Чернігівського Мстислава Глібовича; після цього місто було здобуто й спалено. Частина людности розбіглася, а решту перебито, або забрато в полон; серед бранців залишивсь між иншим і Чернігівський єпископ Порфирій²⁾, що

¹⁾ Звертає увагу, що по Осолоу „Книга Бол. Черт.“ не називав жадного городища.

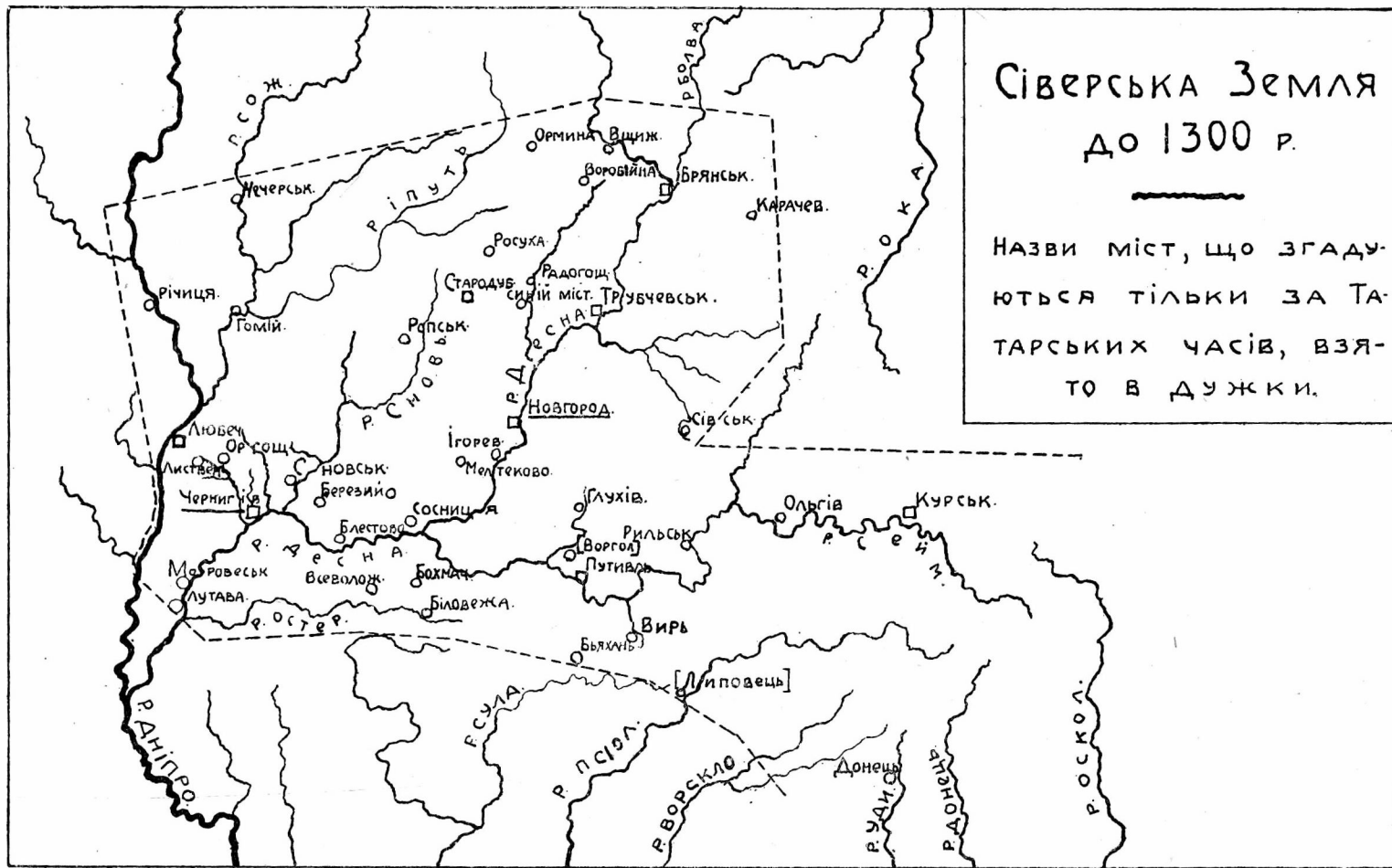
²⁾ Ф и л а р е т т, „Описаніе Черниговской епархіи“, 1,23.

його згодом татари пустили на волю в Глухові. Як далі підкорювано Сіверщину, про це жадних подробиць ми не маємо, але, вважаючи на те, що воювати Київ та західні руські землі Татари заходилися тільки за два роки, треба гадати, що закріпити свою владу в раніше забраних землях коштувало чималої праці.

Татарський погром і наступний після нього півторасталітній період безпосередньої влади Татар мали наслідком багато змін у життю й психології людности. Попередні підвалини народнього життя взагалі порушено, а деякими сторонами й цілком зруйновано; людності довелося тільки з великими труднощами відновлювати розладжений побут. Як відбувалися ці дуже складні процеси, про це ми можемо здебільшого тільки здогадуватися, бо за браком місцевих Сіверських літописів мусимо вдовольнитися тільки тим, що дають чужі північні та Галицько-Володимирські літописи. Ці звістки нечасті, звичайно дуже короткі й завсіди мають випадковий характер. Єдине суцільне й докладне літописне оповідання (ПСРЛ. VII. 176—78, X 162—65) про Курського баскака Ахмата й князів Олега Рильського та Святослава Липовецького, що до нього ми не раз іще повертатимемося, кидає яскраве світло на сумні сторінки тодішнього тяжкого життя Сіверщини. За такого становища літописних відомостів історія нашої країни за цієї доби мусіла-б бути такою-ж таємною, як і історія Київщини, коли-б нам не допомогли нові джерела — Любецький та інші синодики й деякі акти, що стосуються до Московських справ. Ці джерела подають дещо з політичної історії Сіверщини й дають, хоч і не дуже докладні, списки князів; а втім ми можемо на підставі їх поробити деякі висновки про загальне становище країни. Розуміється, про будь-яку докладну й послідовну історію не може бути й мови.

Найпомітніші зміни сталися у взаєминах між князівською владою та людністю. У відміну од південних та західних своїх сусідів, що залишилися без князів та подробилися на дрібні автономні громади, Сіверщина зберегла своє колишнє князівське управління. Протягом попередніх двохсот років дружинно-князівського устрою країна дуже тісно зжилася з родиною Ольговичів: тут не було де розвиватися тим протикнязівським тенденціям, що сильно поширилися на Київщині та Переяславщині. Знов-же, хоч яке небезпечне, важке й залежне було становище руських князів за татарщини, але податися їм було нікуди. Отож, після татарської руйнації, Ольговичі, що скрізь були порозбігалися по різних країнах, знову повернулися до рідної Сіверщини. Деякі з них, що не пристосувалися до татарських вимог та до повної покори, — загинули, інші-ж податливіші та спритніші не тільки забезпечили себе на своїх князівствах, ба навіть незабаром знову розпочали давні свої сварки.

Попередні родинні рахунки, права на старшинство, „лѣствичное восхождение“, усе це потроху зникає й князі де-далі більше обмежуються тільки своїми власними волостями, що разом з зростанням князівського роду все дрібнішають. За татарських часів ми знаходимо на території Сіверщини такі князівства: Чернігівське, Брянське, Новгородське, Курське, Трубчевське, Глухівське, Путивельське, Рильське та Воргольське й Липовецьке. Чернігів, як

СІВЕРСЬКА ЗЕМЛЯ ДО 1300 Р.

НАЗВИ МІСТ, ЩО ЗГАДУЮТЬСЯ ТІЛЬКИ ЗА ТАТАРСЬКИХ ЧАСІВ, ВЗЯТО В ДУЖКИ.

Ж. С. О. Ж.
 Р. І П У К А
 Р. С О В Я
 Р. С Н О В Я
 Р. Д Е С Н А
 Р. С Е Ч Е Н
 Р. Д Н І П Р О
 Р. С У Л А
 Р. П С І О Н
 Р. В О Р Е К Л О
 Р. У Д И
 Р. Д О Н Е ЦЬ
 Р. О С К О Л

Ормина, Вщиж, Воробийна, Бряньск, Карачев, Росука, Стародуб, Радогощ, Сивий міст, Трубчевськ, Ропськ, СНА, Новгород, Сивськ, Ігорев, Мелтеково, Глухів, Ольгія, Курськ, Рильськ, Ворголь, Путивль, Бляхнів, Вирь, Бьяхнів, [Липовець], Блюдово, Весна, Бихма, Бидовежа, Маторовськ, Лутавя, Р. О С Т В Е Р, Любеч, Орсоць, Листва, Чернигів, Новоськ, Березино, Сосниця, Блещово, Мачушицьк, Мичерськ, Річиця, Гомій, Р. С О Ж

і давніш, уважали за старший стіл, але що-до політичного значіння, то на перше місце стає тепер Брянськ, бо його географічне становище було на багато сприятливіше ніж Чернігова ¹⁾). Ще більше дрібних князівств утворилося в Вятицькій землі, але зупинятися на них ми не будемо через подані міркування.

Зміна в становищі князів відбилася на тому, як ставилися вони до людности й навпаки, як людність ставилася до князів. Князь тепер держить свою волость не за родинним князівським своїм правом, а за ханським ярликом і йому взагалі байдуже, як ставиться до нього людність, що-ж до останньої, то її позбавлено було тепер змоги закономірно виявляти свою волю, і вона поступінно робиться де-далі все безправнішою. По суті князі за татарщини були найближчими агентами ханської влади, отож зажити популярности в народі їм щастило тільки тоді, коли вони обстоювали інтереси людности й звичайно гинули в нерівній боротьбі, або були справді такими видатними діячами, як от Роман Михайлович Брянський, великий князь Чернігівський, що його однаково щиро поважали як підданці, так і сами Татари. Але таких осіб між Сіверськими князями за тієї доби було обмаль; навпаки, вічна залежність від ханської примхи, двірських інтриг, необхідність завсіди підлабузнюватися, вживати різних темних заходів, щоб допнутися ханської ласки — все це псувало князів. Ніколи перед тим не було стількох вбивств поміж князями, отже тепер траплялося навіть, що руські князі виконували ролю катів з ханського наказу й забивали своїх-же братів. Взагалі, можна сказати, що князь, коли-б він і хтів, навряд чи міг-би на багато поліпшити становище людности. Отож попередня традиційна любов та прихильність до „свого“ князя — до „Ольговича“, тепер усе більш і більш зникає. В першій половині XIV-го в. на території Сіверщини сидять князі вже не з роду Ольговичів (Брянськ переходить до Смоленських князів). Навіть більше, між нечастими взагалі відомостями про Сіверщину ми знаходимо в літопису два епізоди, коли людність вороже ставилася до своїх князів. Року 1309 брянці запевняли свого князя Святослава Глібовича, буцім-то будуть йому вірні, й врочисто обіцяли „положити свої голови за него“ в його боротьбі з кн. Василем Олександровичем, але зараз-же, як почалася рішуча битва між ними, позрадницьки покинули його самого і його вбито (ПСРЛ. VII—185). Ще яскравіший випадок занотував літопис під 1340 р., коли в тому-ж Брянську людність, не вважаючи на заступництво мітрополіта Теогноста, витягла з самої церкви кн. Гліба Святославича, куди він заховався, і забила його на смерть (ПСРЛ. VII. 206).

Що-до сіверської людности, то становище її за татарських часів було дуже тяжке. Разом з повною політичною безправністю й з економічного боку їй доводилося нести подвійні тягари. По-давньому людність мусіла утримувати князя та весь адміністраційний князівський апарат, а так само зазнавати шкоди та руйнації підчас різних звад та усобиць їх з іншими князями.

¹⁾ Ми не беремося навіть приблизно з'ясувати розмір та межі цих князівств, бо знаємо про них мало не самі тільки назви їхніх головних міст (див. Зотовъ „О Черниговскихъ князьяхъ“, 190—193).

З другого боку вона сплачувала силу різноманітних податків Татарам та брала участь у далеких татарських походах у складі руського підсобного війська¹⁾). Надто важкий тягар для людности була данина за звичайних у татар способів її стягати. Татари не мали окремої адміністрації, щоб збирати данину, й, переписавши людність, саме збирання доручали місцевим князям, коли ті бралися за цю операцію та мали на це досить коштів, або здавали його різним підприємцям, що без жалю плюндрували цілі країни, здираючи з беззахисної людности геть-усе до останньої крихти. На Сіверщині, зруйнованій та поділеній на дрібні частини, панував, здається, найчастіше другий спосіб стягати данину. До яких жакливих наслідків призводив він часом, це видно з трагічного літописного оповідання про діяльність Курського баскака Ахмата, що про нього ми вже згадували вгорі. Коротко сказати, справа ця була так. Баскак Ахмат, видатний відкупник данини в Курському та в суміжних дрібних князівствах — Рильському, Воргольському та Липовецькому, особливо люто видушував з людности всі соки; він не тільки забирав усе майно неплатників, ба й їх самих брав у неволю й заганяв у свої слободи, що їх було для цього збудовано десь на території цих князівств. Кінець-кінцем, людність почасти забрано до слобід, почасти вона розбіглася й уся країна спустіла. Сам хан Телебуга, зважаючи на скарги князів Олега Рильського й Воргольського та Святослава Липовецького, дозволив їм знищити ці слободи. Ахмат удався тоді до хана Ногая, що його військо до щенту зруйнувало землі обох князів. Після цього кн. Олег знову вдавсь із скаргою до Телебуги, Святослав же втік до Воронізьких лісів і через деякий час свавільно, без ханського дозволу, вдруге зруйнував Ахматові слободи. За це Олег, очевидно, з татарського примусу напав на Святослава й забив його, незабаром сам заплативши за це життям: Святославів брат забив його самого й двох його синів.

Відкиньмо з цього оповідання трагічні подробиці що-до тодішніх міжкнязівських стосунків і підкреслимо те, що в ньому є про становище людности, що можна вважати за більш-менш типове для всіх країн, де була розвивалася діяльність таких відкупників татарської данини. Певна річ, за таких умов темп народнього життя не міг не занепасти. В країні, де всі, від князя й до останнього старця, були непевні за завтрашній день і за власне життя, не могло не початися моральне здичавіння, що яскраво відбивалося в вищенаведених кривавих епізодах. Не можна сподіватися, щоб у напівпустілих місцях серед переляканої людности могло хоч як-небудь розвиватися культурне життя. Саму торгівлю в Сіверщині зведено було до мінімуму, бо хоч Дніпрова торговельна путь ще функціонувала, але всі сіверські шляхи було попереperізувано татарськими кочовищами й коли тут ще існував який-небудь торговельний рух, то правдоподібно, він обмежувався самим внутрішнім обміном речей найпершої потреби.

Зупинімося, нарешті, на питанні, як Татарський погром, а потім півторавікова татарщина відбилася на розселенні в країні людности й на її колонізаційних змаганнях. Навряд чи треба тепер доводити, що Сіверщина

¹⁾ Напр., у походах на Литву 1275 р., на Ясів 1278 р. і на Польщу — 1286 р.

після татарської руйнації не спустіла зовсім, як це гадали передше. Певна річ, людности багато поменшало, багато народу загинуло чи було поневолено, може бути, нарешті, що чимало втекло за кордон і там залишилося ¹⁾, але головна маса людности, якій пощастило втекти до лісу чи яка, хоч і залишилася в містах, але піддалася без жадного опору ²⁾, заціліла.

Одне випадкове, правда, свідоцтво Любецького синодика зазначає, що людности тільки Чернігівського князівства більше-менше в третій чверті XIII сторіччя було 120 тисяч чоловіка; це цілком одкидає гадку про спустошення західньої, — будь-що-будь, частини Сіверщини. Справді, навряд чи можна припустити, що Татари нищили й руйнували країну тільки для самої руйнації й нищення; сучасне-ж вражіння, буцім Сіверщина після Татарського звоювання стала повною пусткою, зробили не так Татари, як довголітнє мовчання про неї літописів та звичайна для літописців і, треба сказати, цілком зрозуміла для тих, хто переживав цю руйнацію, шаблонна та дуже приблизнена маніра опису ³⁾.

Коли ми звернемося до списку поселень, про які ми знаємо до 1238 р., і порівняємо з таким-же списком татарської доби, то виявляється, що всі великі міста князівського періоду — Чернігів, Новгород, Курськ, Путивль, Глухів, Любеч, Трубчевськ, Брянськ, то-що, існують і згодом. Зникли переважно лиш деякі дрібні оселища, куди їхні мешканці збігли невідомо чому не мали змоги, чи то не схотіли, повернутися після погрому ⁴⁾. Взагалі кількість оселищ найбільш зменшилася в південній Сіверщині по лівому боці Десни та навколо Чернігова. Решта країни, що її здебільшого вкривали ліси, зазнала багато менше шкоди ⁵⁾. Здається, що не менше за інших частин країни мусіло-б зазнати шкоди від Татар Посейм'я, що лежало недалеко від татарських кочовищ, але вважаючи на те, що тут, як і давніше, скупчувалося багато дрібних князівств (див. так само подробиці що-до кількості людности

¹⁾ Відома теорія про спустошення південної Русі, як на одну з причин цього спустошення, вказує на масове втікання людности до інших земель, які менш зазнали шкоди від руйнації. Можливо, що поодинокі випадки такі й бували, але в кожному разі це було тільки виняток, а не правило. Звичайно-ж людність після того, як лихо минало, знову поверталася додому, напр. після Ахматового спустошення Рильського та Липовецького князівства літописи через деякий час знову говорять про існування тут чималої людности. Переселення до інших князівств справді бувало, але більш з боку вищих верстов людности, що їй тісно було жити в дрібних та вбогих сіверських князівствах. Переходячи до дворів значних князів на півночі, вони робили собі таким чином добру кар'єру.

²⁾ Ми знаємо проте, що здобуто в бою та зруйновано тільки одного Чернігова, але, правдоподібно, були ще й інші зруйновані міста, хоч у літопису про це звісток немає. Деякі міста, що існували перед Татарами, після руйнації зовсім зникли з мапи Сіверщини.

³⁾ Пор. звістку про здобуття Київa (Лавр. 447) з тим, що літопис каже про спробу кн. Михайла Чернігівського захопити Київ (Іп. 524). Див. так само опис Київa 1246 р. Плато-Карпіні.

⁴⁾ Темна литовська доба не дозволяє з певністю припустити, що позникали всі такі оселища власне за Татарського періоду. Можливо, ще деякі з них зeszли й згодом.

⁵⁾ За показовий приклад, що важливі ліси на те, щоб охороняти людність, в той-же епізод з Ахматовими слободами. Кн. Святослав після руйнації слобід переходується в Воронізьких лісах і почував себе там цілком безпечним од Татар. Він гине тільки тоді, коли зловити його береться кн. Олег.

в літописному оповіданні про баскака Ахмата), треба гадати, що тут чогось люду не поменшало.

Нарешті що-до зовнішньої колонізації, то людність не могла швидко розпочати свого віковичного руху до Придонецьких степів. Вона насамперед мусіла хоч трохи позагоювати ті рани, що завдала країні татарська руйнація. Навпаки, навряд чи ми помилимося, припустивши, що вже за Татарської доби почалася колонізація самої Сіверської землі з півночі та з північного заходу, що кінець-кінцем призвело до поступінного помосковлення та побілорущення деяких частин Сіверської території ¹⁾.

Попереду ми зовсім не казали про стосунки Сіверщини до Литви. — Перша сутичка між ними трапилася, як зазначає літопис, у 1203 р. „Побѣдиша Ольговиця Литву, избиша их 7 сот и 1000“ (ПСРЛ. III. 26). Правдоподібно, це був якийсь розбишацький наскок на окраїни Сіверянської землі. Потім протягом цілого XIII в. літописи згадують тільки ще про похід Мендовга на кн. Романа Брянського, в 1263 р. про похід Сіверських князів у складі татарського війська, що ходило на допомогу кн. Левові Даниловичеві Галицькому проти в. кн. Тройдена в 1274 р. (Іп. л. 569, 575). Систематичні зносини між Литвою й Сіверщиною почалися тільки з XIV ст., коли Литва, закінчивши об'єднувати ближчі руські землі, почала вчиняти замаху на Сіверщину.

Питання, коли та за яких обставин перейшла Сіверщина до Литовської держави, дуже темне та заплутане. Відбувся цей перехід не зразу й Сіверщина визнавала Литовську владу окремими частинами. Самий процес, як упроваджувано владу, почавсь з Брянського князівства, що з кінця XIII в. стало найбільше та найдужче в Сіверській землі. Ще в першій половині XIV ст. Брянськ підпадає жорстокому натискові Смоленських князів, що кінець-кінцем виганяють Ольговичів і на деякий час захоплюють Брянську землю. Здається, що вже й за цих часів у Брянську існувала партія прихильників Литовської влади, — „лихихъ людей“, як каже літописець, що змагалися приєднатися до Литви. Нарешті, р. 1356 в Брянські справи втручається сам Ольгерд. Літописець так передає ці події. „Тоѣ же осени воевалъ Ольгердъ Гедиминовичъ Брянскъ и Смоленскъ и у князя Василія Смоленского полонил сына“... й декілька рядків далі — „Того же лѣта князь Василій прииде изо Орды отъ царя съ пожалованіемъ и сяде на княженіи въ Брянскъ и мало времени пребылъ тамо и преставися и бысть въ Брянскъ мятежь от лихихъ людей и замятня веліа и опустѣніе града и потомъ нача обладати Брянскомъ князь велики Литовский (ПСРЛ. X, 228).

¹⁾ Покликуючись на літописне оповідання про заснування Ахматових слобід, можна неначеб-то гадати, що на Сіверщині була татарська колонізація. Ахмат, каже літопис, „сътвори себѣ двѣ великіа слободи в княженіи Олга, князя Рыльского и Воргольского и Святослава Липецкаго и созва отвсюду людей много (між иншим тут було багато й Руських)... и тако умножишася людіе в слободахъ тѣхъ и быша тамо торгы и мастеры всякіа, и быша тѣ велики двѣ слободы якоже грады великіа“ (ПСРЛ X. 162). Але, певна річ, ці слободи не мали нічого спільного з справжньою колонізацією. Це були тимчасові табори, щоб легше збирати данину та грабувати країну, й напевно існували тільки доки баскакував тут Ахмат.

Не вважаючи на певні вказівки літопису, дату Ольгердового захоплення Брянська (1356 р.) звичайно відносять до 1368 р. Гадають, що це сталося за війни цього року Ольгерда з Московським вел. князем Дмитром Івановичем, бо вже в 1370 р. останній воював Брянськ, як Литовську землю¹). У кожному разі, починаючи з 1371 р. ми бачимо вже в окремих сіверських князівствах князів з роду Гедиминовичів. Так, Дмитро Ольгердович сидів у Брянську та Трубчевську, Дмитро Корибут — у Чернігові та Новгороді-Сіверському, Патрикій Наримунтович — у Стародубі, згодом Василь Патрикієвич у Рильську. Взагалі-ж треба гадати, що приєднання Сіверщини закінчено ще за Ольгердового життя, себ-то до 1377 р. Нам точно не відомо, як Сіверщина приєдналася до Литви, але можна гадати, що країна не виявила будь-якого особливого опору. Принаймні Брянськ захоплено підчас якоїсь унутрішньої революції („великої замятні“), князі інших князівств невідомо куди зникли, може вигасли їх роди, а може тому, що, не маючи змоги більш триматися на своїх князівствах, мусіли залишити свої волості. — Зазначимо так само, що старі княжі роди Рюриковичів позникали тільки у властивій Сіверщині, князі, що мали волості в кол. Вятицькій землі, навпаки, зберегли їх за собою, підпадаючи раз-у-раз зверхності то Литви, то Москви, то навіть Рязани. Ці міграції князів, іноді їх самих, а іноді разом з їх волостями зробилися незабаром за таке звичайне явище, що робили це не тільки князі Рюриковичі, але й Гедиминовичі, коли політика центральної Литовської влади була їм неприємна. Найпомітніший з таких переходів до Москви був перехід у 1408 р. Чернігівського й Брянського князя Свидригайла Ольгердовича вкупі з багатьма іншими дрібними князями, боярами, навіть з владикою Брянським Ісакієм. Проте в 1420 р., після довгого блукання по світу, Свидригайло замиривсь з вел. кн. Витовтом, знову повернувся на Сіверщину й здобув мало не всю її — Чернігів, Брянськ, Новгород і Трубчевськ (тільки в Стародубі сидів Сигизмунд Кейстутієвич). Тут він залишається 10 років, до Витовтової смерті в 1430 р., коли його обрано на вел. князя Литовського.

Починаючи з половини XV в. на Сіверщині з'являються різні Московські князі, жертви Московської політики об'єднання, як от кн. Василь Боров-

¹) Цю плутанину вносять декілька вказівок літопису та актів про особу кн. Романа Михайловича, що титулується то князем Брянським, то князем Чернігівським. Договір 1371 — 2 р. між Дмитром Донським і Ольгердом забезпечує від наскоків Литви володіння „князя великого Олега, кн. вел. Романа (себ-то Брянського) и кн. вел. Володимера Пронского.. хто будуть в нашем имени“ (Собр. Гос. гр. и дог. I № 31). Р. 1375 Роман Брянський бере участь у поході в князя Московського на Твер, у 1401 р. він сидить уже, як намісник Витовта, в Смоленську. Коли гадати, що кн. Роман був князем не тільки титулярним, а справді володів Брянськом та Черніговом, тоді доведеться припустити одно з двох, чи Ольгерд після захоплення 1356 р. відступив Брянськ кн. Романові Михайловичеві, чи „мятежь от лихих людей и замятня веліа“, після яких безпосередньо Ольгерд захопив Брянськ, продовжувалися цілих 12 років, що навряд чи можливе. Додамо ще таке міркування, що-до загальної сумнівності зазначеної дати (1368 р.), коли Брянськ перейшов до Литви. Якщо кн. Роман був Брянським князем уже в 60-х роках, то в 1401 р., коли його вбито в Смоленську, він повинен був-би бути вже дуже старий, а тимчасом літопис каже „а княгиню Романовую и дѣти отпустиша“ (П. С. Р. Л XI, 186). Очевидячки, діти були ще малолітки.

ський, кн. Іван Можайський, то-що, і від вел. князів Литовських здобувають тут волості в тому чи іншому складі міст. Найбільший з таких тимчасових уділів була волость князя Можайського, що здобув від кн. Олександра — Чернігів, Брянськ і Стародуб. Наприкінці XV ст. найзначніші Сіверські князі Семен Іванович Можайський та Василь Іванович Шемячич, разом з своїми волостями, перейшли до Московського вел. князя Івана III. За цим у 1500 р. Московські воеводи, здається, без особливих зусиль захопили Брянськ і Путивль, де ще залишалися Литовські намісники. Отож уся Сіверщина перейшла під владу Москви. За умовами замирення 1503 р. та миру 1508 р. (А. Зап. Рос. II, 53—56), цей перехід визнав нарешті й вел. князь Литовський.

Найважливіші за Литовської доби зміни в історії й життю Сіверщини відбулися в сфері стосунків з Татарами. Кошмар безпосередньої залежності від Орди, що так довго пригноблював усякий розвиток народного життя, потроху зникає й хоч острах перед Татарським ім'ям держиться ще довгі роки, але він має тепер цілком інший характер. Татари вже не господарюють у країні, а стають тільки такими-ж грабіжниками, як колись були Половці.

Починаючи з половини XIV ст. в Орді почалися заколоти та незгоди, потім вона розпалася на частини, ворожі одна до одної. Все це відвертало увагу ханів від руських земель і дало змогу Московській Русі зміцнитися, а Литві захопити українські землі й стати великою Русько-Литовською Державою. Отож за тих рідких часів, коли на ханському столі з'являлися енергійні особи, що згадували про свої права на руські землі, вони бачили перед собою не колишню полохливу залякану масу, а зорганізовану силу, з якою треба було дуже й дуже рахуватися. Зокрема що-до Сіверщини та інших українських земель велику роль відіграла Витовтова політика в стосунках його з Кримською Ордою. Витовт за важких для Кримців часів, коли відокремлено їх від Золотої Орди, вчинив першому кримському ханові Хаджі-Гирееві велику допомогу, а потім і він сам і його найближчі наступники за всіди підтримували традиційну приязнь з Кримською Ордою. Наслідком такої політики було те, що кримські хани не тільки не робили жадної спроби повернути до себе українські землі, але, чи то на подяку за Витовтову допомогу, чи, що правдоподібніше, визнаючи, що за тодішніх політичних умов вони не зможуть знову звоювати та затримати за собою ці землі, погодилися зректися безпосередньої влади над ними. Вони „пожаловали“ всі українські землі великому князеві Литовському й залишили за собою тільки сюзеренне право на них. Як видно з пізнішого ствердження цього надання од хана Менглі-Гирея, серед цих земель були між иншим: Чернігівська й Курська „тьма“ й міста Рильськ, Путивль, Стародуб і Брянськ „со всіми выходы и зоданми и землями и водами“ (А. З. Р. II, 4—5). Отож Сіверщина на довгі часи була забезпечена від кримських руйнацій. Коли-ж наприкінці XV віку Казимір Ягайлович змінив традиційну політику на союз з ворожою кримцям Золотою Ордою, то перші й найдужчі удари їх спали на Правобережну Україну (1482 р.). Сіверщина-ж залишилася непорушена, а після цього вже незабаром

увійшла до складу Московської держави, яка тепер була в союзі з Менглі-Гиреєм. Отож, протягом XV ст. Сіверщину татари не руйнували. Цим ми не гадаємо сказати, що нападів їх зовсім не було (див. П. С. Р. Л, II, 354 — під 1433 р.), але вони завсіди були випадкові й далеко не такі руїницькі, як раніше.

Звертає на себе увагу тая пасивність, що з нею Сіверщина приймає тепер усі зміни в своїй долі. Без жадного сливе опору вона зрікається своїх Ольговичів, пристає до цілком чужої їй Литви, а потім так само безболізно переходить до Москви. Ця пасивність цілком є наслідок тяжкої доби татарської влади. Щоб з'ясувати це собі, треба тільки пригадати, що народ протягом багатьох поколінь жив у безпросвітній неволі, цілковитій підлеглості національно й релігійно чужому народові, культурно нижчому, під вічним страхом втратити через каприз якого-небудь баскака своє майно, волю й саме життя. Надії самим вибитися з такого скрутного становища країна не мала. Колишні князі, яких так міцно держалася людність в удільну добу, перевелися, саму країну було поділено на дрібні частини. Певна річ, треба було шукати якогось іншого виходу. Треба було звертатися по допомогу до кого-небудь з сусідів і тут Литва не мала конкурентів, бо другий сусід Сіверщини, Москва, сама ще була слаба й приєднання до неї не давало виходу з татарської неволі, що гнітила людність. Повільна й потайна, але глибоко розумна політика московських князів ще не висвітлилася й в сферу московського впливу могли ввійти поки-що тільки деякі дрібні підмосковні князівства колишньої Вятицької землі. Залишалася сама Литва, що подавала змученій людності Сіверщини надію на поліпшення своєї долі. Саме цього часу Литва висуває на проводирів своєї політики таких видатних князів, як Гедимин, Ольгерд і Витовт, що зрозуміли обставини та вимоги часу й зуміли на недовгий розмірно час об'єднати навкруги себе величезну територію колишніх руських князівств. При цьому вони не тільки захопили ці землі, але й здобули тут певну прихильність. Переїнявши руську культуру, мову та віру, давши окремим землям найширшу автономію в їх внутрішніх справах, вони незабаром дали змогу руській людності забути про ту недавню порівнюючи добу, коли Литва разом з Половцями однаково лякала сусідні руські землі. Людність незабаром звикає дивитися на „погану“ колись Литву, як на єдину в її скрутному становищі допомогу. Процес зростання Литовської держави можна схарактеризувати взагалі не як звоювання чужоземних руських територій, а як збирання руських земель од Русько-Литовської держави. Так казали про свою роль в цьому процесі Литовські князі, те-ж гадала й сама людність.

Але такий настрій у взаєминах між державною владою й Сіверщиною тривав недовго. Деякі заходи центральної Литовської влади розвіяли початки нахилу до повного злиття Сіверщини з Литвою, збудили народне невдоволення й примусили людність шукати собі нового захисника. Треба зазначити, що взагалі Сіверщині щастило на князів з роду Гедиминовичів; згадаймо насамперед таку особу, як кн. Свидригайло, що його певною мірою любила та була йому вірна вся руська людність. Але разом з тим такі тісні зв'язки місцевих князів з людністю за автономного устрою руських земель і браку дер-

жавної централізації звертали на себе підозрілу увагу великих князів Литовських, що не без підстави побоювалися розвитку тут місцевого сепаратизму й бажань відокремитись. Наслідком-же цього були то примусове переміщення підозрілих, себ-то найпопулярніших князів на інші князівські столи, то втеча їх до Москви, а це все не могло не обурювати людність проти центральної влади.

Починаючи з 1385 р. (Кревський договір), додався ще один чинник, що мав дуже важливе значіння в розвитку народнього невдоволення. Через шлюбу в. кн. Ягайла з польською королевою Ядвігою, Литва увійшла в сферу впливу Польщі. Сам великий князь і вищі кола литовців перейшли на католицизм. Польський націоналістичний та надто релігійний шовінізм незабаром виявився в усій державі й викликав загальне обурення як поміж людністю, так і між князями, що залишилися вірні своїй давній вірі. Згодом у різних суперечках між Московськими та Литовськими вел. князями з приводу московського захоплення Сіверщини, перші завсіди покликувалися на релігійні утиски¹⁾. Коли пригадати те велике значіння, яке за тих часів мало в народнім житті усе, що стосувалось до релігії, не треба дивуватись, що відступ Сіверщини від Литви стався для країни так само легко й безболізно, як колись півтора століть тому відбулося її приєднання. Допомогло ще й те, що на Московському столі сидів тоді Іван III, один з видатніших політичних діячів того часу, що з ним безбарвний супротивник його в. кн. Литовський Олександр не мав змоги змагатися.

Переходимо, нарешті, до питання про розподіл людности на Сіверщині та про її колонізацію за Литовської доби.

Як ми вже казали попереду, Сіверщина за останні півтора століття була в таких умовах життя, що чималою мірою забезпечували її як від руйнацій частих зовні, так і від серйозних унутрішніх міжкнязівських заколотів. Тому можна гадати, що розподіл людности по території йшов тут більш-менш нормально. Але простежити й документально довести правдивість цього здогаду, залишаючись у тих хронологічних межах, що ми собі поставили, а саме до 1503 р. — є неможливо, бо джерела Литовського періоду такі самі бідні, як і джерела Татарської доби. Тільки документи Литовської Метрики та невелика кількість актів XV віку доповнюють наші мізерні географічні відомості назвами небагатьох оселищ, що дано було в володіння різним власникам. Багатші ми на систематичні відомості після того, як Сіверщина перейшла до Москви; акти про встановлення нового кордону між державами, різні прикордонні суперечки та різні інші документи першої третини XVI в. дають так багато нового матеріалу, що ми зважилися використати його в нашій праці. Гадаємо, що це порушення наших хронологічних меж не зможе шкідливо відбитися на наших висновках, бо, без ніякого сумніву, більшість оселищ, що їх наведено в цих актах, існували вже в XV ст.²⁾

¹⁾ Не дурно-ж разом з Свидригайлом до Москви втік і владика Брянський.

²⁾ За джерела для цієї частини нашої праці були: Список міст Сіверщини відомої Менглі-Гиревої грамоти (див. Грушевський. Іст. У.-Р. т. IV, ст. 86 і додаток 20-ий), список міст, що належали Свидригайлові (див. Коцебу, Свидригайло, додат. СХХ), список міст Вос-

Брак історичних відомостей за темних часів Татарської та Литовської доби не дає змоги простежити зміни в території та розподілі Сіверщини на окремі частини й ми мусимо задовольнитися тільки порівнянням даних за часів переходу її до Москви з даними ще князівської доби. Що до розподілу на окремі адміністраційні одиниці, то колишні поділи на князівства стають тепер де-далі все більш неясними й хоча наші джерела навіть Московської доби й згадують ще часом про них, але коли їм треба визначити певний склад Сіверщини, то перелічують уже не окремі князівства, а окремі міста та волості. Так, у договорі 1503 р. Сіверська територія, що була приєднана до Москви, визнається в такому складі: „г. Чернигов с волостми, г. Стародуб с волостми, г. Новгородок Сѣверскій с волостми, г. Гомій с волостми, г. Любеч с волостми, г. Почеп с волостми, г. Трубецк с волостми, г. Радогощ с волостми, г. Дбрянск с волостми да волости Карачев, Хотимль, Попова гора, Мглин, Дроков, Сновеск, Хороборь и села Уваровичи, Телешовичи, Тереничи... и др.“¹⁾. Про зміни в території Сіверщини ми скажемо далі, а тепер зазначимо тільки, що за браком джерел ми не можемо визначити складу тих адміністраційних одиниць, що перелічено в акті 1503 р., а тому, складаючи список оселищ, додержуватимемося давнього розподілу країни на колишні князівства — Чернігівське, Новгородське, Стародубське, Брянське та Посейм'я. Там, де політичні межі Сіверщини цілком не визначені, як от східня Брянська межа, ми додержуватимемося давньої етнографічної межі, що намічено на початку цього нарису.

Список оселищ почнемо з колишнього Чернігівського князівства²⁾, що до нього за цих часів належали землі Десною вгору приблизно до устя Сейма, Остром та Сновом. На півдні колишня межа з Переяславщиною пересунулася ще далі на південь, правдоподібно до теперішньої межі між Чернігівською та Полтавською губ. Ця смуга безлюдної Переяславщини була для Чернігівців за такий самий „уход“, як середня та південна частини її для мешканців Канівського та Черкаського повітів. На заході Сіверщина позбулася м. Любеча з його волостями, що його вперше р. 1503 забрано до Москви, але згодом за договором 1508 р. знову повернуто Литовській дер-

ресенського літопису (ПСРЛ VII. 240), окремі акти, найголовніше з Литовської Метрики, надруковані в збірниках „Акты Зап. Россіи“ т. I і II, „Документы Моск. Архива Мин. Юстиціи“ т. I, „Сборникъ Рус. Историч. Общества“, т. XXXV, то-що. Окрім того, ми використали ще чимало ненадрукованих актів Литовської Метрики, що їх передав нам В. О. Романовський, якому висловлюємо за це щирю подяку.

¹⁾ Сборн. Р. Ист. об-ва, XXXV, ст. 399. Мирний договір 1508 р.—А. З. Рос. II 53—56. Ми не перелічуємо тут назв усіх сіл, бо багато з них належали до „верховських“ князівств колишньої Вятицької землі та інших місцевостів. Ці оселища були в тих прикордонних волостях, що частина їх залишилася за Литовською державою.

²⁾ Багатий та цікавий матеріал дає документ, що його надруковано під заголовком: „Границы Литовскаго государства съ В. Княжествомъ Московскимъ съ показаніемъ числа домовъ въ пограничныхъ селеніяхъ. Около 1523 г.“ (Докум. М. Арх. М. Юст. I. 63—67). Зміст цього документу не цілком відповідає його заголовкові: він дає багато відомостей про оселища, що лежали в середині країни, далеко від Литовського кордону, та про те, кому вони належали. З якою метою складено цього документа — неясно. Здається, що надруковано його не цілком справно. В тексті — кількість дворів цих оселищ ми зазначаємо в дужках при їх назвах.

жаві. Чом Московська влада зреклася давнього сіверського міста — невідомо. Може, це сталося тому, що Любеч уже задовго раніше перейшов до складу Київської землі, принаймні межі між Любечем і Черніговом у документі 1523 р. зветься „стародавніми“¹⁾. Нарешті, північно-західня частина Чернігівщини з м. Гомієм на чолі становила окрему адміністраційну одиницю.

За головне місто Чернігівщини був Чернігів на Десні, що за Литовської доби, правдоподібно, оправивсь після Татарської руйнації, але все-ж перше місце в Сіверщині повинен був віддати Брянську. Жадних подробиць про його становище за цієї доби ми не маємо, окрім тільки тієї, що він був чималою фортецею. Уздовж Десни та близько неї, починаючи з півдня на північ, лежали такі оселища: село „городовое Черниговское“ Моровеськ (20 дв., а за іншими відомостями 9 дв.), колишній князівський Моровієвськ — теп. с. Моровськ, с. городове Бодка (20 дв.), с. городове Смолин (10 — 20 дв.) — теп. с. Смолин, с. Бодка — інша (20 дв.), с. Слабин (20 дв.) — теп. с. Слабин, с. Шерепин (10 дв.), с. Шостовичі (20 дв.), теп. с. Шостовиця, с. городове Перекоп (40 дв.) при усті Снова — тепер тут велике городище на землях м-чка Брусилова, с. городове Радунь (15 дв.), с. Авдєєвичі (7 дв.), теп. с. Авдїєвка, с. городове Гусавичі (7 дв.) — теп. с. Гусівка, с. Колчов (20 дв.) — теп. с. Ковчин, с. городове Блистовичі (30 дв.), відоме ще за князівської доби — теп. с. Блистова, с. архімандриче Ушно (15 дв.) — теп. с. Ушня, с. Хороборь (100 дв.), центр окремої волости, що існував ще за князівської доби — тепер велике городище біля м-чка Мени. Нарешті, прикордонне з Новгородом-Сіверським „село Черниговское“ Сосниця, відома ще з XIII в. — теп. м. Сосниця на Убеді, на початку XVI в. вона мала дві церкви й тільки 30 дворів мешканців, можна гадати, що незадовго (може бути, при переході Сіверщини до Москви) її було зруйновано й що раніше тут було куди більше оселище. На північ від Сосниці ми знаємо ще три оселища (всі в Сосницькому повіті) — с. Волинчо (30 дв.) теп. с. Волинка, с. городове Домислин (40 дв.) — теп. с. Домишлин і с. боярське Козлиничі або Козличі (10 дв.) — теп. с. Козлиничі на р. Убеді.

Чимало оселищ згадується по р. Снову та близько нього. Окрім згаданого вище с. Перекопа тут лежали: с. городове Клочков (20 дв.) — теп. с. Клочково, с. городове Сновеськ (50 дв.), центр окремої волости (Воскр. літ., 240, серед міст Київських), відомої ще за князівських часів (Сновська тисяча) — теп. м-чко Седнев, с. городове Мокишин (26 дв.) — теп. с. Макошин, с. городове Смячеськ (30 дв.) — теп. с. Смячь, с. Листвен або Листвен Великий (30 дв.), прикордонне з Гомельськими землями — теп. с. Листовен, с. Боровичі (40 дв.) теп. с. Боровичі й, нарешті, с. Гореськ (30 дв.) прикордонне з Стародубом — теп. с. Горськ.

На захід між Сновом та Любецьким кордоном ми знаємо такі оселища: с. городове Велику Весь (20 дв.) — теп. с. Вел. Весь близько вершини

¹⁾ Окрім фортеці Любеча ми зустрічаємо тут прикордонні любецькі оселища с. с. Кувечичі — теп. д. Кувічичі на р. Свині, Ігоревичі, Муравлю, Пирчу, Познаховичі, Яриловичі — теп. с. Яриловичі поблизу устя Сожа й Колодичі на Дніпрі (що частина земель його належала до Гомія), може бути тепер д. Колочин на Дніпрі вище од устя Сожа.

р. Замглая (Свині), с. городове Малу Весь (30 дв.) десь на р. Свині, с. владики Брянського Малий Листвен (9—20 дв.) — теп. д. Мал. Листвен, с. городове Свибриж або Силориж (8 дв.) — теп. с. Сибереж, с. городове Межруд (11 дв.) — теп. с. Рудка та с-ще Плохово на р. Пакулі — теп. с. Пльохів, — обидва останні на кордоні з Любецькими землями. В цій-же місцевості були оселища — Заруд'є (див. вище с. Межруд), Слободка Нова на Боловосі та Заболовесе — пор. села Білоус та Стар. Білоус на р. Білоусі, с-ще Рогощ, що існувало за князівських часів, — теп. с. Рогоща на Білоусі й с-ще Замглай ловище — теп. д. Замглай біля Замглайського болота ¹⁾).

Нарешті, в південній частині Чернігівщини згадуються с. городове Девица або Білодевица на „сей сторонѣ“ р. Сули, теп. с. с. Вел. й Мал. Дивиця біля р. Удая в Прилуцькому пов., с. городове Шиловичі — теп. с. Шиловичі біля р. Удая, с. городове Курилов (20 дв.) „по Суле вверх“ — теп. д. Курилівка на р. Тарговиці в Конотіпському пов., тут-же була й волость Тарговиця, що згадується на самому початку XVI в. ²⁾).

Близько кордону з Путивлем десь біля Сули лежало с. городове Патин і нарешті по Остру лежали села: с. Ситниковичі (25 дв.) — на горішній течії, с. городове Новоселиця (30 дв., ц. св. Николая) й с. Одарчиков чи Ордачиков (10 дв.) на долішній течії річки ³⁾).

Північна частина колишнього Чернігівського князівства належала тепер до давнього князівського міста Гомія — теп. м. Гомель на Сожі, який за Литовської доби зробився чималим містом і був міцною фортецею. Межі Гомійських волостей не досить виразні ⁴⁾). На півдні та сході вони йдуть, здається, межами між колиш. Чернігівською та Могилівською губ. Що-до західньої та північної межі, то їх можна визначити за допомогою документів розмежування згідно з договором 1503 й 1508 рр.; названа там ціла низка прикордонних сіл, що їх було відтято від волостей м. м. Чечерська, Стрішина, то-що, здебільшого існує й тепер. Межа тут ішла вододілом між Дніпром і Сожем і переходила на лівий бік Сожа, відрізаючи Чечерськ до Литви.

Окрім Гомія наші джерела називають тут ще такі оселища: с. Марковичі — теп. с. Марковичі біля Сожа й с. Слободку, — обидва прикордонні з Любецькими землями, с. Дуровичі десь близько кордону з Черніговом та Стародубом. Біля Литовського кордону знаходилися села: Лапичі, теп. с. Лапичі біля р. Узи, Морозовичі — теп. с. Морозовичі при вершині р. Узи, Кошелев Ліс — теп. с. Кошелів на р. Липі, Липиничі — теп. с. Липиничі на північ від Кошелева, Залєсьє — теп. с. Залісся на Сожу, Бабичі — теп. с. Бабичі на схід від Залісся, Святиловичі — теп. с. Світиловичі на Бесіді, Волю-

¹⁾ Лит. Метрика. Кн. Запис. № 6 арк. 122, 126, 168:— за 1496—1497 рр.

²⁾ Записки Чернигов. Губ. Статист. Ком. II, ст. 217, 251. Це поселення м. б. належало до Посейм'я, а не до Чернігівщини.

³⁾ Деякі оселища, що згадуються в док. 1523 р., ми проминаємо, бо не можемо з певністю зазначити, чи були вони на Сіверській території.

⁴⁾ Ці межі визначені в документі 1523 р., але так невиразно, що встановити їх на мапі навряд чи можна.

совичі — теп. с. Волосовичі на р. Покоті, Полешане — теп. с. Полісся на північ від Волосовичів ¹⁾). Тут-жедесь знаходилися с. с. Скарбовичі й Голодна, які тепер вже не існують. На південь від цієї низки сіл лежать села Телешевичі — теп. с. Телеші на Узі, Тереничі — теп. с. Тереничі, Уваровичі — теп. с. Уваровичі — обидва також на р. Узі, Даниловичі — теп. с. Даниловичі на схід від Уваровичів; на північ від Гомія на Сожі лежало с. Хальче — теп. с. Халч. Нарешті, в південно-західньому розі біля кордону з Любецькими та Річицькими землями знаходилося с. Колодичі — теп. може бути с. Колочин на Дніпрі ²⁾).

Стародубські землі вузькою смугою тяглися між Чернігівськими та Гомельськими волостями з одного боку й Новгород-Сіверськими з другого. На півночі за договором 1503 р. сюди приєднано було м. м. Мглин, Попову Гору та Хотимль з їх волостями, що за часів натиску на Сіверщину Смоленських князів відійшли були (разом з Брянськом) від неї й увійшли до складу Мстиславського князівства ³⁾). Межі Стародубщини більше-менше ясні тільки на півночі, де для цього багато матеріялу подає договір 1503 р.; усі-ж інші межі надзвичайно непевні.

Окрім Стародуба, старовинного князівського міста, тепер міцно фортифікованого, нам відомі тут тільки с. Росухи — теп. с. Росуха на північ від Стародуба та с. Найпутовичі — теп. с. Найтоповичі на р. Дихоновці, допливі р. Унечі.

Проте чимало поселень ми знаємо в волостях м. м. Мглина та Попової гори. Мглин — теп. м. Мглин на допливі Іпуті р. Судинці, був чималим містом і фортецею. В 1500 р. тут було 500 дв. М. Попова Гора (теж 500 дв.) — теп. с. Попова Гора на Бесіді, також була фортифікована ⁴⁾). В волостях цих міст ми знаємо такі оселища: Диваничі або Дивичі — теп. с. Дивівка на півден. схід від Мглина. Краснови́чі — теп. с. Краснови́чі на півд. захід від Мглина, Рюхов — теп. с. Рухів на схід від с. Найтоповичі, Скороходовичі, Киби́лщичі — теп. с. Киби́рщина на півн. від Попової Гори, Рагози́чі, Кузне́вичі — теп. с. Кузне́ци на півд. схід од Попової Гори,

¹⁾ С. Волосовичі, Даниловичі й Дуровичі згадуються в 1483 р., вони існували ще за Свидригайла, А. З. Р. I. 101.

²⁾ Підчас розмежування Литовських волостей за примирчими грамотами 1503 р. залишилися за Литовською державою села: Чечерської волости — Онисимковичі, Навплавка, Волосовичі, Струмен, Лучиничі, Пукличі, Оріховичі, половина Липинич, Оношковичі, Зеленово, Карповичі й Вистриганів; Москва одержала с. с. Скарбовичі, Залісьє, Бабичі, Голодно, Світиловичі, Липиничі, Лапичі, Полешане. — Стрішинської волости: Литві: с. с. Єленці, Губичі, Скепно, Пиревичі, а Москві: с. с. Тереничі, Телешевичі, Уваровичі, Морозовичі. — Горвольської волости: Литві: с. с. Бузунічч, Чобот, Засов'є, Бокиніш, Корскевичі Чорние; Москві; Кошелев Ліс. Див. Сборникъ Рус. И. О. т. XXXV, ст. 398 й д., 751—752. А. З. Рос. II ст. 83, 159, 218, 296. Більшість цих сіл існує й тепер.

³⁾ Крайні на південь Смоленські міста були Пропойськ і Кричів на Сожі й Зарой на Іпуті. Голубовскій. Ист. Смол. Зем. — Мапа.

⁴⁾ Мешканці м. Мглина виплачували дані „50 кадей меду, а поголовщини 50 копъ грошей широкое личбы“, а Попової Гори, — „60 кадей меду и 100 рублей грошей широкое личбы“. Людність обох міст була однакова — по 500 дв. Чому на них покладено таку нерівну данину — невідомо.

Мокроє, Лучичі, Панкевичі, Влазовичі — теп. с. Улазовичі на зах. від м. Суража, Субочевичі — теп. с. Суботовичі (Субовичі) на півд.-захід від Суража, Важереба — може бути теп. д. Шверда між Мглином і Суражем, Ловища теп. с. Вел. Ловча на зах. від с. Дрокова, Хвашня — м. б. хут. Хвашівка на р. Сулинці на південь від Мглина, чимале поселення Дроков — теп. с. Стар. Дроков на Іпуті, вище од Суража (Воскр. літ. 240 — серед міст київських). До Мглина тяжіла ще відома з актів 1455 р. Манюкова земля ¹⁾ — теп. с. Манюки на півн.-схід од м. Новозибкова. Нарешті, в найпівнічнішому куті країни лежало чимале оселище Хотимль теп. с. Хотимль на горішній течії р. Бесіди, адміністративний центр окремої волости, що нею р. 1501 володів кн. Семен Іванович Можайський.

Брянська земля тяглася горішньою течією Десни та її допливами. Межі її на півдні, заході й півночі досить близько збігаються з межами теперішньої Орловської (Брянської) губернії з Курською, Чернігівською, Смоленською та Калузькою губ.; що-до східньої межі, то, через те що її цілком не з'ясовано, ми додержуватимемо вододілу між Десною й Окою, себ-то давньої етнографічної межі з колишньою Вятицькою землею.

За головне місто Брянщини був Брянськ на Десні, велике міцно уфортифіковане місто, найбільше в Сіверщині, часта резиденція князів та єпископів Чернігівських. — На південь від Брянська на Десні стояло давнє князівське місто Трубчевськ або Трубецьк — теп. м. Трубчевськ; на лівому допливі Десни та його допливах були м. Радогощ ²⁾ — теп. с. Радогощ у Сівському пов., м. Сівськ — теж оселище князівської доби — теп. пов. м. Сівськ, с. П'янов — теп. с. П'янів на р. Усожі, с. Осовиці — теп. с. Асовиці на півн. захід від Сівська, с. Орлеє — теп. с. Орля на захід від Сівська й с. Волконськ — теп. с. Волконськ на р. Локні на півн. схід від Радогоща. На схід від Брянська лежало старовинне вятицьке місто Карачев — теп. м. Карачів на Сніжеті, що за умовами договору 1503 р. належало до Сіверщини, а на захід від нього теж чимале місто Почеп, теп. м-чко Почеп на р. Судості, адміністративний центр декількох волостей. На північ від Почепи знаємо села: Велике Селище — теп. д. Селище, Деремно або Гремно — теп. с. Вел. Деремно, Окуличі й колишнє князівське місто Орміна — теп. с. Орміна.

Нарешті, з ненадрукованих ще актів Литовської Метрики ми знаємо ще про такі оселища, що існували вже наприкінці XV в.: с. Митковщина (р. 1487 воно було вже селищем) теп. д. Митковщина на захід від Брянська, Тюфаново, Андреево, Городець — теп. д. Городець на Десні, Олешно — теп. д. Олешня на захід від Брянська, Молвотин — теп. Молотино біля Брянська ³⁾, с-це Здешичі, двір боярський з селами Брасово — теп. с. Брасово на захід від Радогоща й Ревен — теп. д. Ревен у Карачевському пов., с-це Башово — теп. с. Башово біля Брянська, Озарчичі, Шенково (?) ⁴⁾, бояр-

¹⁾ Див. — Київская Старина 1902 г., I, дод., ст. 13—14

²⁾ Радогощ, що згадується під 1155 р. знаходився на р. Судості; див. попереду.

³⁾ Лит. Метрика. Книга Запис. № 4 ар. 127, 131, 132.

⁴⁾ Ів. К. Запис. № 6 ар. 157, 176, 181, 235.

ський двір Білоголовль — теп. с. Білоголовичі біля Трубчевська, села Рославль, Жирятин, Стришевичі — теп. с. Страшевичі на вершині р. Судости, Княжичі — теп. с. Княжичі на Судості, Волосовичі й Суботовське — теп. с. Суботово в Трубчевському пов. ¹⁾). Пониковичі — теп. д. Пониківка на півн.-схід від Почепа, Тимениця й сільце Очкасоводесь біля с. П'янова, що належало до ц. св. Спаса в Брянську ²⁾).

Новгородська земля була на Десні більше-менше від устя Сейма до устя Судости. За головне місто був старовинний князівський Новгород — згодом Новгородок-Сіверський. За Литовської доби це чимала фортеця; біля міста стояв відомий Спасопреображенський монастир. Поселень Новгородських ми знаємо дуже мало. За головніше наше джерело є грамота 1552 р. царя Івана IV, що нею він ствердив земельні надання монастиреві св. Спаса від вел. кн. Василя Івановича ³⁾); тут згадуються дер. Страчов на р. Тері, Новоселки, Зерново на Бобрику, Мезин — теп. с. Мезин на Десні, Красная, Щегова, Жерноков — м. б. дер. Жернівка на Десні біля Райгородка, Вишнина — теп. Вишенки на Десні. Учинков, Котковичі, на лівому допливі Десни р. Івоті, Сопич — теп. Собич на південь від Новгороду, Коров'янова, Опачина, с. Горбов — теп. с. Горбів теж на південь від Новгороду біля Десни й нарешті дер. Знобов і Порохом ⁴⁾ — теп. дер. Зноб і Парахонь на р. Знобівці на півн. схід від Новгороду.

Старовинне Посейм'я, як і раніше, розподілювано на декілька частин, що більше-менше відповідали колишнім князівським уділам. Найбільше колись місто Посейм'я — Курськ втратив тепер попереднє своє значіння й хоча в грамоті Менглі-Гирея й згадується ще про „Курську тьму“, але за Литовської доби він цілком занепав і ми ні про князів Курських, ні про саме місто жадних відомостів за ці часи не маємо; не згадується про нього й у договорі 1503 р. Нижче по течії Сейма лежало також давнє місто Рильськ — адміністративний центр декількох волостей, тут з окремих поселень ми знаємо тільки про д. Березники, теп. с. Березники на Сеймі. До Посейм'я-ж належало й князівське місто Глухів, що тепер підупало й у списку міст, які відійшли до Москви за договором 1503 р., його не зазначено. Очевидячки, він тепер став уже простим селом, як про це можна здогадуватися з факту надання його од кор. Казиміра Борисові Ясмановичеві ⁵⁾).

Найбільшим містом і головнішою фортецею Посейм'я за цих часів був Путивль на Сеймі. Цікаво, що хоч на погляд сучасників він завсіди залишавсь Сіверським містом, але адміністративно підлягав Київському воєводі й таким чином належав до складу Київського воєводства. Коли Путивль приєднано до Київва, невідомо, але ми маємо звістки, що вже кн. Семен Олелькович Київський (1455 — 1471) роздавав тут землі боярам. Причини такого

¹⁾ Ів. Кн. Запис. № 5 ар. 3, 13, 19, 81, 84.

²⁾ Док. М. Арх. М. Юст. I, 25. — Филаретъ. Ист. опис. Черн. епарх. I, 31.

³⁾ Филаретъ, op. cit., III, ст. 111 — 120.

⁴⁾ Докум. М. Арх. М. Юст. I, 6.

⁵⁾ Док. М. А. М. Ю. I, 25, 53.

об'єднання теж невиразні. Чи не грала тут ролі загальна політика Олельковичів? Як відомо, ці князі майже зовсім не втручалися в справи центральної Литовської влади, а всю увагу свою звертали на те, щоб упорядкувати та зміцнити своє Київське князівство. справи земельні та колонізаційні стояли, певна річ, на першому місці. Розгортаючи в цьому напрямку свою діяльність, Олельковичі й могли захопити Путивль, що йому припало охороняти придонецьку колонізацію, яка йшла тепер в однаковій мірі, коли не сильніше, з заходу через Переяславські уходи, ніж з півночі з Сіверщини. З оселищ, що тут існували за цих часів, нам відомі, найбільше з актів Литовської Метрики про надання земель різним боярам, такі села: Чаплища, — теп. с. Чаплище на Сеймі, Столпати, Гончар — теп. д. Гончари на схід від Путивля, Везень, Біловежка; землі „слуг ординських“ Своричовська, Ђзуча (пор. Ђзуч біля м. Конотопа), Свечковичі — тепер д. Свічкино на захід від Путивля, Березники, Княжий Клин — м. б. с. Князево на півн. схід від Путивля, Мецня, Вирдеревца, Арковичі, Чаша — теп. д. Чаша на р. Чаші на схід від Путивля, Терешково, Городовичі, Росоха, Іллінське, Спаське — теп. с. Спаське на півд. захід від Кролевця¹⁾. Окрім того згадуються ще с. Колодязь на р. Колодязі, що належало Новгород-Сіверському монастиреві десь близько межі з Новгородськими землями, а так само волості Меленська, теп. с. Мельня на Сеймі, Биринська, — теп. с. Бурин біля Сейма, Хотенська — теп. с. Хотень на півд.-схід. від Путивля, с. Жолвяжі Городище на Пслі, с. Утешково на Сулі й с. Лопатин. Нарешті з списку міст, що належали Свидригайлові, та з списку Воскресенського літопису ми знаємо ще про міста (правдоподібно — невеличкі фортеці) Мужечь — теп. д. Мужичя на південь від Рильська, Милолюб, Оскол — теп. м. Ст. Оскіл на р. Осколі; Хотень (див. попереду) й Хотмишль, теп. м-чко Хотмиськ на горішній течії Ворскла. Серед Свидригайлових міст названо між іншим, безпосередньо за Курськом, м. Донієськ „со многими уѣздами“, коли це є те-ж саме місто Донець — теп. Донецьке городище на р. Уді, що згадується в оповіданні про відомий похід Ігоря Святославича на половців, то під „многими уѣздами“ треба розуміти волості тих невеличких міст-фортець, що про них ми згадували попереду (за списком Київських міст Воскресенського літопису). Можливо, що окрім них до Сіверщини належали ще й інші міста, перелічені у Воскресенському списку, але їх на мапі не пощастило визначити, — як от Ковила, Песі Кості, Нічан, то-що.

Ми закінчили список оселищ, що про існування їх на Сіверщині на початку XVI в. ми знаємо. Спробуймо тепер поробити деякі висновки щодо розподілу людности та колонізації країни за Литовської доби. Оскільки ми знаємо, за цих часів Сіверщина не підлягала таким наскокам та руйнаціям, як у попередні періоди її історії, а тому треба гадати, що й залюднювано її більше-менше правильно й нормально. Отож, не вважаючи на загальну непевність наших відомостей, ми маємо рацію припустити, що кількість посе-

¹⁾ Литов. Метрика, Кн. Запис. № 6 ар. 205, 535. Записки Черн. Губ. Стат. ком., 1,252.

лень північної лісової частини Сіверщини була вже чимала й у загальних рисах мапа її в деяких частинах наближається до сучасної мапи.

Тих даних, що ми маємо про кількість людности окремих поселень (за документом 1523 р.), бачимо, що їх здебільшого засновано було вже давно; поселення переважно в 20—30 дворів, але трапляються й в 50 дв., а в с. Хороборі було навіть 100 дв. Що-до залюднення міст, то ми знаємо тільки про Мглин і Попову Гору, де в 1500 р. було по 500 дв. Правдоподібно, що в таких містах, як Брянськ, Чернігів, Путивль і деякі інші, людности було значно більше. Залюднювано країну головніше через заснування між давніми поселеннями нових хуторів та фільварків. Першу ролю відогравали тут за цих часів князівські намісники, які, щоб зміцнити охорону міст, дбали за те, щоб залюднити великі пустелі земель. Потім ішли приватні володільці, що, здобувши від вел. князя Литовського, або від місцевих князів, більше-менше великі землі, приваблювали людність, щоб як-найкорисніше використовувати ці пустки. Дуже мало було розвинено землеволодіння монастирське ¹⁾.

Багато гірше було становище південної степової частини Сіверщини. Землі на південь від Десни та Сейма, по рр. Остру й горішній течії Сули, Псла та инш. — після Татар мало не цілком спустіли й залюднювано цю територію шляхом колонізації. Як ми вже казали попереду, першу ролю тут відігравали ті суспільні елементи, що власними силами шукали собі кращого та вільного життя й гадали його знайти в багатих, дарма, що й небезпечних степах. Тут вони оселялися по-за жадним контролем центральної влади, що тільки згодом закріплювала захоплену територію, будуючи фортеці. Разом з цим з'являються особи з державної адміністрації та різних державців, здебільшого місцевих службовців та бояр, що в інтересах більше-менше правильного використання земельних багатств дбають за те, щоб притягти за допомогою всяких пільг та оселити як-найбільше людности ²⁾. Тимчасом людність не зупиняється на місці, а все далі посувається наперед. Географічне положення охоронних міст-фортець, про які ми вже згадували попереду, й зазначає етапи колонізаційного руху в південному напрямку. Останніми географічно зазначеними пунктами в придонецьких степах були наприкінці XV ст. міста Оскіл і Хотмишль. Отож за минулі півтораєста років Литовської зверхности південно-східня колонізація, що її знищила до щенту Татарська руйнація, знову дійшла до тих меж, які мала вона вже за князівських часів.

Питання про дальшу Сіверську колонізацію за часів Московського панування виходять по-за межі нашої праці.

¹⁾ З числа близько 30 поселень, про яких згадує документ 1523 р., тільки 9 було боярських, 2 духівництва (архім. Чернігів та влад. Брянського), останні належали містам.

²⁾ Зазначимо з числа найвидатніших окремих підприємців колонізаторів кн. Глинських, що відіграли велику ролю в колонізації східньої Переяславщини та Путивельської країни.

СІВЕРЩИНА НА ПОЧАТКУ XVI СТ.

Назви міст підкреслено —
Назви поселень, що існували
за князівську добу, підкреслено - - -

